

TARTALOM

Historiográfia

- Oleg Zaharov: Az orosz emigráns történészek „első hullámának” az amerikai tudományos közösségbe való integrálódásának stratégiái (*Kurunczi Jenő*) 3
- Rendhagyó „történelemórák” egy francia akadémián.
Többen: A Tengeren Túli Tudományok Akadémiájának éves beszámolója, LXXII. 2012. 1. kötet (*Kun Tibor*) 9

Összefoglalások

- Jean-Luc Fray – Pierre Cornu – Patrick Fournier (szerk.): Kisvárosok hegyvidéken az ókortól a XX. századig (*Papp Imre*) 22
- Gerhard Seewann: A magyarországi németek története (*Eperjesi Zoltán*) 28

Művelődés- és eszmetörténet

- Lilli Gruber: Dél-tiroli családtörténet mint mikro történelem (*Madarász Imre*) 41
- Pascal Ory – Marie-Claude Blanc Chaléard (szerk.): A Franciaországot megjárt külföldiek szótára (*Kun Tibor*) 44

Fejezetek Közép- és Kelet-Európa történetéből

- M. R. Gaszanov: Maszkat (Maszkut) – a Kelet-Kaukázus politikai formációja (*Széles Katalin*) 53
- Pierre Gonneau: IV. Iván (*Kiss Gergely*) 58
- Alekszandr Kravcsuk: Nemzetiségi viszonyok Csehszlovákiában 1918–1945 között (*Balogh Ildikó*) 62

Mikola Derzsaljuk: Magyarország okkupációs politikája Ukrajnában a Nagy Honvédő Háború idején (<i>Nagy Nikoletta</i>)	67
Ókor	
Karsten Hjort Lange: Diadalmenet és polgárháború a késő köztársaságkorban (<i>Szekeres Csilla</i>)	73
Középkor	
Thomas F. Madden: A keresztes háborúk (<i>Varga József</i>)	79
Újkor	
Antonio Calvo Maturana: Érdemes-e becsapni a népet? Vita a közönség tájékoztatásáról Spanyolországban az ancien régime végén (<i>Fodor Mihályné</i>)	83
Philippe Bourdin: A francia forradalom éjszakái (<i>Kiss Andrea</i>)	90
Jelenkor	
John Deak: A Nagy Háború és a Habsburgok (<i>Fodor Mihályné</i>)	93
Michelle Tusan: Az örmény genocídium és a Brit Birodalom (<i>Uzonyi Anita</i>)	100
Simona Nicolosi: A XX. századi dunai konföderációs tervek az olasz külpolitikában (<i>Hamerli Petra</i>)	105
Jindřich Marek: A „Lom” hadművelet. Lengyel diverzáns és terrorista támadások Kárpátalján 1938 őszén (<i>Bognár István</i>)	112
Hans-Peter Schwarz: Helmut Kohl „a fekete óriás” (<i>Eperjesi Zoltán</i>)	116

HISTORIOGRÁFIA

Az orosz emigráns történészek „első hullámának” az amerikai tudományos közösségbe való integrálódásának stratégiái

Oleg Zaharov írásának elején hangsúlyozza, hogy az utóbbi két évtizedben az orosz szakemberek részletesen vizsgálták az emigrációba került történészek munkásságát. Ugyanakkor sokkal kevesebb figyelmet szenteltek az emigráns orosz tudósoknak a külföldi tudományos közéletbe történő szakmai és társadalmi adaptálódásának, pedig csak így mérhető fel, hogy az oroszországi történészeknek mennyire sikerült beilleszkedniük a nemzetközi tudományos életbe.

Először maguk az emigránsok írtak tevékenységükről és hangsúlyozták a forradalom előtti és az emigrációbeli orosz történettudomány egységét. A szovjet historiográfiában először vagy elhallgatták a témát, vagy politikai felhangokkal értékelték. Csak a posztszovjet korszakban jelentek meg *V. Ju. Volosina*, *M. G. Vandalkovszkaja*, *A. V. Antoscsenko*, *I. V. Kuklina* és mások művei az emigránsok adaptálódásáról, az eurázsiai történetírásról és egyes történészek munkásságáról. Míg külföldön már az 1930-as évektől bőven írtak *M. I. Rosztovcevről*, addig az óhazában a nagy orosz tudós tevékenysége csak az utóbbi években került fókuszpontba. Zaharov rámutat, hogy a nyugati szakirodalomban eltérően ítélik meg Rosztovcev oroszországi életszakaszának hatását későbbi emigrációbeli nézeteire. Példaként *A. Momigliano*, *G. W. Bowersock*, *M. A. Wes* és *B. D. Shaw* írásait idézi. A *G. V. Vernadszkijról* szóló művek közül a szerző kiemeli *C. J. Halperin* és *N. N. Bolhovityinov* könyveit. Halperin először kísérelte meg értékelni Vernadszkij szerepét az USA-beli ruszisztika fejlődésében. Bolhovityinov, amikor Vernadszkijról, *M. M. Karpovicsról* és *M. T. Florinszkijről* írt, kifejtette, hogy Karpovics az amerikai ruszisták iskolájának létrehozásában játszott nagy szerepet, míg Vernadszkij tankönyveivel és tudományos műveivel elősegítette az angol nyelvű ruszisztika alapjainak lerakását.

Zaharov tanulmánya Rosztovcev és Vernadszkij publikált levelezése, az utóbbi és *A. A. Vasziljev* az Oroszországi Tudományos Akadémia és annak Szentpétervári Részlege Archívumában található levelei és a Wisconsini és Yale-i Egyetemek levéltári anyagai alapján készült. A forradalom utáni első emigráns „hullámból” a Rosztovcev-Vasziljev és a Vernadszkij-Karpovics „párosok” kerültek a szerző figyelme középpontjába. *O. V. Budnyickij* 2008-as írásában (17. jegyzet) rámutatott, hogy a forradalomig 3850 ezren érkeztek az Egyesült Államokba. 1917 után még néhány ezer orosz jött a Távol-Keletről, Harbinból és Konstantinápolyból. Közöttük voltak az oroszországi arisztokrácia és értelmiség képviselői és tanulmányaikat be nem fejező egyetemisták. Az 1920–1930-as években az Egyesült Államokba telepedtek át azok az orosz tudósok, akik nem találtak képzettségüknek megfelelő munkát Európában. Sokan közülük az amerikai egyetemeken helyezkedtek el. A legismertebbek a történész és filozófus Rosztovcev, Karpovics, Vernadszkij és Florinszkij, a szociológus *P. A. Szorikin*. Az 1930-as években még kevés orosz tudós jutott el a professzori rangig. Az akadémiai szférába sikeresen integrálódók önzetlenül segítettek társaiknak. Az 1940-es évekbeli új emigrációs hullám bekövetkeztéig néhány tucat orosz tudós dolgozott a felsőoktatásban. Legtöbben a Harvard, a Yale, a Berkeley és a Princeton Egyetemen.

A szerző először Rosztovcev amerikai egyetemi pályafutását elemzi. Ő a híres szentpétervári ókortudományi iskolához tartozott. Miután a kadetok körében tevékenykedett és a szovjethatalom ádáz ellenfele volt, 1917 után nem maradhatott Oroszországban. 1918-ban Rosztovcev hivatalos kiküldetéssel Angliába ment, ahol politikai és tudományos tevékenységet folytatott, azonban az ottani és a franciaországi felsőoktatásban annak ellenére sem tudott elhelyezkedni, hogy több tudományos elismerésben részesült. Egyes kutatók az európai álláskeresésbeli sikertelenséget Rosztovcev rossz természetével és nem megfelelő angol nyelvtudásával magyarázzák. 1919 nyarán az orosz tudóst Párizsban egy neves nyugati papirológus kollégája beajánlotta a wisconsini egyetem vezetőségének. Az Egyesült Államokban ekkor az ókortudomány még nem volt elég fejlett és kevés képzett szakember állt rendelkezésre, így az egyetemi oktatásban szükség volt a kiváló orosz ókortörténészre.

Zaharov írásában az archív levelezési anyagok alapján plasztikus képet ad Rosztovcev amerikai benyomásairól. Valójában a tudósnál az optimista és a szkeptikus értékelések váltakoztak. Kezdetben a nagy lelkesedés és a jól fizető munka miatt a derűlátás dominált. Később a szomorkás és kételkedő hangulat is jellemző rá, azonban az amerikai életforma pozitív vonásait érté-

kelve, fokozatosan megbékélt idegen környezetével. A szerző hangsúlyozza, hogy Rosztovcev más országok tudományos közegébe való integrálódásának hatékonyságát csak több tényező (a tudományos aktivitás, az oktatói munka, a kollégákkal való kapcsolat és az anyagi elismerés) figyelembevételével lehet reálisan megítélni. A tudós amerikai áttelepülésében az anyagi okok játszottak főszerepet. A tudósnak már a kezdeti fizetése (5500 dollár évente) jócskán felülmúlta a szokásos amerikai professzori dotációt, amikor pedig 1925/26-ban átkerült a Yale Egyetemre: ez nyolcezer dollárra nőtt. Felmerül a kérdés: hogyan érte ezt el. Vernadszkij Rosztovcevnak írott leveleiben ezzel kapcsolatban a jó nyelvtudás, az amerikai egyetemi élethez, a hallgatók és a kollégák ízléséhez való alkalmazkodás fontosságát emelte ki. Rosztovcev ugyan nem tudott tökéletesen angolul, azonban tudományos tekintélye, általános elismertsége ezt kompenzálta, ezért a nyelvtudás problémáin az USA-ban szemet hunytak. Amerikai kollégái között Rosztovcev hamar nagy tekintélyre tett szert, míg a hallgatókkal már nem ment minden ilyen simán. Az egyetemi vezetés azonban kivételes szakmai tudását és tanítványjaival kapcsolatban kitűnő előadási módszereit emelte ki.

A wisconsini egyetemen Rosztovcev heti nyolc, a Yalen pedig hetente hat órát tartott. Az első szabályai szerint 1939-ben ott nyugdíjba kellett mennie, a Yale viszont külön állást kreált neki, rendszeresen fizetett szabadságot kapott, amikor Európába utazhatott múzeumi munkákra és ásatásokra, annak költségeit részben az egyetem állta, oktatói munkáját pedig már tanársegédek segítették. A korabeli levelekből kitűnik, hogy Rosztovcevének nem is annyira a nagyobb jövedelem, hanem a jobb kulturális miliő hiányzott. Kikapcsolódást ugyanis csak a mozi és a sportrendezvények jelentettek. Rosztovcev ekkor ért pályája csúcsára. 1931-ben a cambridge-i, 1936-ban a harvardi, 1941-ben a chicagói egyetem díszdoktorává avatta, 1935-ben az Amerikai Történelmi Társaság elnökévé választották. 1940-ig folyamatosan nőtt tudományos publikációinak száma (1. diagram: 119. o.), azután viszont idős kora és gyakori betegeskedése miatt csökkent. 1923-ig oroszul és németül írt, majd angolul jelentek meg írásai. 1922-ig még némiképp hitt esetleges hazatérésében. 1929-ben a történész megkapta az amerikai állampolgárságot.

A Rosztovcevéhez hasonló pályát futott be az USA-ban A. A. Vasziljev. Először ő otthon próbálkozott, de a szovjethatalmat kevésbé érdekelte a bizantinológia és főként a marxista módszertant akarták előtérbe helyezni, Vasziljev viszont pozitivistá elveket vallott. Amikor 1925-ben 58 évesen hivatalos kiküldetésre az Egyesült Államokba érkezett, már a korszak egyik vezető bizantinológusa volt. Miután 1928-ban nem tért haza, ő is önkéntes

emigránsnak tekinthető. Vasziljev a wisconsini egyetemen átvette Rosztovcev kurzusait és Bizánc történetét tanította, a kollégák és a hallgatók tisztelték, aktívan publikált és méltányos fizetést kapott munkájáért.

Rosztovcevtől és Vasziljevától eltérő adaptációs modellt testesített meg a tudományban akkor az első lépéseket megtevő két történész-ruszista: M. M. Karpovics és G. V. Vernadszkij, akiket N. N. Bolhovityinov az amerikai ruszisztika megalapítóinak tart, míg R. F. Burnes és T. Emmons szerint ezt a tudományágat maguk az amerikai tudósok hozták létre. Vernadszkij érkezéséig az Egyesült Államokban három orosz nyelv és irodalom tanszék működött: a Harvardon, a Berkeley-n és a Columbián, de orosz történelmet csak az első kettőn tanítottak. Az 1920-as évek elejére a helyzet még rosszabb lett, és általában az amerikai egyetemi szférában kevés ruszista volt. Karpovics úgy került a Harvardra, hogy nem volt tudományos fokozata, viszont 1917 és 1924 között az amerikai orosz követ, B. A. Bahmetyev titkáráként az idősebb amerikai ruszisták már ismerték, ráadásul kitűnően tudott angolul. Ugyanekkor az Európában már híres tudósnak, Vernadszkijnak nem sikerült a Harvardra bejutni.

Vernadszkijnak azért kellett elhagynia Oroszországot, mivel Vrangel kormánya sajtóosztályát vezette. Először nem volt elképzelése arról, hogy Európában, vagy azon kívül folytatja-e pályáját. Prágában 1924-ben a földesúri parasztok XVIII–XIX. századi földhasználatáról és I. Sándor katonai telepeiről tartott előadásai miatt konfliktus robbant ki közte és az ottani eszter-kadet emigráció egy része között. A tudóst azzal vádolták, hogy védi a jobbágyrendszert és idealizálja az orosz monarchiát. A helyzetet tovább rontotta, hogy Vernadszkij az eurázsiai körhöz tartozott. Pozícióját gyengítette bizonytalan oktatói státusza. Ilyen körülmények között nagy lelkesedéssel fogadta Rosztovcev javaslatát, hogy utazzon az Egyesült Államokba.

Vernadszkij Amerikából írott leveleiben sokszor szerepel anyagi helyzete. Az 1920-as években valóban elég szerény fizetésből élt. Így amikor 1930-ban javasolták neki, hogy utazzon Kaliforniába és a Stanford Egyetemen magasabb bért helyeztek kilátásba, örömmel beleegyezett. A kiegészítő jövedelmekkel javult ugyan anyagi helyzete, a szerző szerint azonban a végleges és döntő változás csak 1946 után következett be, amikor az orosz történelem professzora lett. A tudós leveleiből kitűnik, hogy kezdetben nem előadásokat tartott, hanem szemináriumhoz hasonló foglalkozásokat vezetett, például 1927/28-ban Oroszország és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből. Vernadszkij örült, hogy folyamatosan nőtt tanítványainak száma és megfelelt hallgatói érdeklődésének és igényeinek. 1934-ben már tanársegéddel dolgozott és a bécsi kongresszus utáni

orosz külpolitikáról tartott kurzusáról elismeréssel szóltak kollégái és az egyetemi vezetés.

Vernadszkij archívumbeli leveleiből képet kaphatunk az amerikai felsőoktatásról alkotott véleményéről. Az egyetemek szerinte szűk oktatási célok érdekében működnek. Például programjukban nem szerepel a szlávok és Oroszország története. Az amerikai történettudománynak főleg a művészet-történeti és gazdaságtörténeti ága fejlődik intenzíven. A Yale Egyetemen gyakran tartanak előadásokat külföldi (főleg angol, német és francia) tudósok. Vernadszkij hiányolja, hogy az egyetemek falain kívül nincs pezsgő szellemi élet. Zaharov úgy látja, hogy 1932-től a történész leveleiben megszorodtak az angol szavak: azaz elkezdett „angolul gondolkodni”. Vernadszkij az USA-ban sok jelentős művet írt. Oroszország története című egyetemi tankönyvét, ami az amerikai ruszisztikában fontos szerepet töltött be, hatszor adták ki. Karpovicsal az orosz históriát a legrégebbtől napjainkig átfogó tízkötetes munkát tervezték. Az első hat kötetet Vernadszkij megírta, a fennmaradó négy viszont Karpovics halála miatt nem fejeződött be. Az orosz tudós egyik utolsó USA-beli munkája Az orosz történetírás volt, amit nemrég fordítottak le oroszra. A Vernadszkij publikációiról készített grafikon (2. diagram: 125. o.) mutatja, hogy a legtöbb írása 1927-ben készült (igaz, ebben benne vannak a Prágában írott művek is) és az 1940-es évek derekáig egyenletesen nagyszámú publikációja készült. Zaharov hangsúlyozza, hogy a történésznél az egyetemi oktatómunka miatt kevesebb idő jutott a publikálásra.

Vernadszkij munkásságát az Egyesült Államokban számos tudományos címmel ismerték el. Így 1931-ben a The Mediaeval Academy of America levelező tagja lett, 1946-ban a Yale Egyetem orosz történeti professzora, 1958-ban a humán tudományok tiszteletbeli doktora a Columbia Egyetemen, 1965-ben pedig az Amerikai Szlávkutató Társaság élethossziglani tiszteletbeli elnökévé választották. A történész több fontos amerikai tudományos periodikában (American Historical Review, Yale Review, Journal of Modern History) publikált. Vernadszkij 1933-ban megkapta az amerikai állampolgárságot. Zaharov úgy véli, hogy a tudósnak az amerikai tudományos közéletbe való beilleszkedése sikeresnek mondható. Élete végén már tudásának és rangjának megfelelő fizetést kapott, kollégái elismerték és befejezte nagy művét: Oroszország többkötetes történetét. Hasonló pályát futott be Karpovics, aki 1927-ben került a Harvardra, majd 1933-ban docens és közel tíz évre rá már professzor lett. 1948-ban létrehozta az Orosz Kutatóközpontot, a következő évben pedig egyetemi tanárként az új szláv nyelvek és irodalmak fakultását vezette. Vernadszkij és Karpovics ameri-

kai karrierje elütrött Rosztovcevétől és Vasziljevétől, akik már az USA-ba érkezésük előtt elismert szaktekintélyek voltak. Kutatási perspektívaként Zaharov azt ajánlja, hogy tisztázzák minden tudós szerepét az amerikai történelemtudomány fejlődésében, ami lehetővé teszi, hogy meghatározzák az orosz külföld történettudományának helyét a világ tudományában.

O. Zaharov: Sztrategii integracii russzkih isztorikov-emigrantov „pervoj volni” v amerikanszkoje naucsnoje szoobszesztvo. (Az orosz emigráns történészek „első hullámának” az amerikai tudományos közösségbe való integrálódásának stratégiái). Rosszijoszkaja Isztorija. 2014/3. 112–126. o.

Kurunczi Jenő

Rendhagyó „történelemórák” egy francia akadémián

A szóban forgó francia akadémia a Párizs XVI. kerületében székelő, a Klió hasábjairól sokak számára talán már ismert nevű *Académie des sciences d'outre-mer* (*Tengeren túli tudományok akadémája*); a folyóirat többször közölt ismertetéseket az itt elhangzott előadásokról, amelyeket neves tudósok, kutatók tartottak – tartanak a legkülönbélebb, Franciaországgal vagy a francia nyelvel kapcsolatos témákból. Olyan ismeretekhez juthatunk ezekből az annaleseikben is kinyomtatott előadásokból, amelyek másutt esetleg nem szerepelnek ilyen részletességgel, és főleg nem tükrözik magának ennek az akadémiának és tagjainak állásfoglalásait.

Most olyan írásokat igyekeztem kiválasztani, amelyek több témát különböző terjedelemben tárgyalnak. Azt most is rögtön előre jelzem, hogy ezek az állásfoglalások egy speciális akadémia tagjainak az akadémia elveinek megfelelő állásfoglalásait tartalmazzák, amelyek természetszerűleg nem minden esetben egyeznek más történelmi szemléletű intézmények, kutatók és tudósok, főleg történészek vagy társadalomkutatók véleményével. Egy okkal több, hogy gazdagabb, tágabb kitekintést kapjunk egy-egy témáról.

Gondolatok a nyugati világ eredetéről

Az első kiválasztott téma a *Nyugat eredetét* taglalja rövid előadás formájában. Szerzője, *Augusto Forti* a modern Európa és civilizációja történetének kezdeteit a XIV. és a XV. századra teszi. Szerinte a XV. század végén zajlott az első nagy szellemi válsága Európának, ami az Újvilág felfedezéséhez köthető. Ekkor merült fel – többek között – a kérdés, ami egyébként magának az Egyház tanításának is komoly kérdés volt: van-e lelkük az indiánoknak? Az ókori pogány és keresztény világgal a Krisztus-központú szemlélet kerül előtérbe, de egyre élesebben látszik egy új folyamat kirajzolódása: a földrajz és az antropológia kezdenek szétválni.

A XVI–XVII. század azután megváltoztatta a Nyugat egész gondolkodását, majd az ezekben az évszázadokban végbement ipari forradalom megalapozta a mai társadalmat. Ehhez azonban vissza kell még nyúlni az 1200-as évekhez: ekkor *Roger Bacon* angol teológus mind elméletben, mind gyakorlatban, új perspektívába helyezi a technikát és a kísérletezést, védelmébe veszi az *artes mechanicae*-t, megpecsételve az ókori szemléletet, amely megvetette és lenézte azokat. Még jobban visszanyúlva a történelemben, a XII. században az *École de Chartres (Chartres-i Iskola)* szerepét emeli ki a szerző a vallási vonatkozású változásokban: a keleti kereszténységtől leválik a latin Egyház. Társadalmi téren a középkori feudalizmus felbomlása kommunák megjelenését vonja maga után, majd egyfajta város-állam forma jelenik meg, amelyekben már falakkal körülvéve, nagyobb biztonságban fejthetik ki tevékenységüket a kereskedők és a kézművesek, már új gépeket is használnak. Közigazgatásuk nyitott a nép felé. A muzulmán világban inkább az umma, a nagy muzulmán közösség részesül előnyben a kommunákkal szemben. Kínában a kommuna alapvetően falusi jellegű, Firenzében elismerik a céheket, viszont az egyszerű nép nem élvez különösebb jogokat, és inkább a kétkezi munkára használják fel.

A XIV. század végén kitörnek az első munkáslázadások, megjelennek az első burzsoák és az első proletárok. A történészek számára nem tisztázottak az ebben a korszakban elterjedt gépesítések és új technológiai eljárások okai. A szerző általánosítja és kiterjeszti a kérdést: miért kellett évszázadoknak eltelnie ahhoz, hogy a gépi erő felváltsa az emberi és az állati erőt? Egyesek szerint a rabszolgaság és a munkára kiküldött szolgák munkája váltotta ki azt. Mások szerint még a háborúk, a szegénység és a pestisjárványokban elpusztultak nagy száma szolgáltatta az okot. Ezt a kort lehet az első ipari forradalomnak nevezni.

A XV. században megerősödik a burzsoázia, új gazdasági rend, a kapitalizmus jön létre; „szabályok nélküli kapitalizmus”, amely a vagyonnal rendelkező osztályok hatalmát jelenti. „Individualista burzsoá” védi a magántulajdont és most már a szellemi tulajdont is. Olaszországban adják ki az első szabadalmakat, amelyek azután Európára is kiterjednek. Mindezek előkészítették a reneszánsz kultúrát, és megvetették a mai nyugati civilizáció alapjait. Az újfajta politikai gondolkodásmód kialakítása *Machiavelli* nevéhez fűződik: ennek a gondolkodásmódnak alapja, hogy a kormányzásban már nem lehet etikai vagy filozófiai nézeteket figyelembe venni. „A technika mint a gépen alapuló rendszer és mint munkaszervezés Európa újjászületésének és az új identitás kidolgozásának döntő tényezője.”

A XV. század végi ideák és válság hasonlatosak a mai Európát érintő válsághoz. A mai kapitalizmus „anideológiai” (kb.: „ideológiamentes”) ka-

pitalizmus. A mai nagy multinacionális cégek csak egy etikát ismernek: a profitét. A XV. századi szövőszék tulajdonosa megfelel a ma laboratóriumi technikusának, a laboratóriuma pedig az új „üzem”, mely nagyságát tekintve akkora, mint az említett szövőszék tulajdonosának műhelye. Az pedig, hogy az egységes szakszervezet különböző korporatív alapegységekre bomlik, mintha újkori céhek látnának napvilágot. „Új reneszánsz vagy visszatérés a középkorba?” – teszi fel a talányos kérdést a szerző – de feleletet nem ad rá...

Augusto Forti: Aux origines de l'Occident: machines, bourgeoisie et capitalisme (A Nyugat eredete: gépek, burzsoázia és kapitalizmus). 12–17. o.

* * *

Üzbegisztán ma

A cikk szerzője, *Bakhromjon Alov* Üzbegisztán franciaországi nagykövete, sokoldalú entellektüel, hiszen – az Akadémia nagy örömére – francia szakos tanár is volt, nyelvtudományból doktorált, majd Franciaország több városának jeles intézményeiben folytatta tanulmányait. A filológián kívül az üzleti és diplomáciai életben is járatos. Ezt az előadását természetesen tökéletes francia nyelven adta elő.

A nagykövet beszámolóját Üzbegisztán földrajzi helyzetével kezdi, majd beszámol hazája népességéről, közigazgatásáról.

Az első dátum: 1991; ebben az évben a kormány öt pontból álló programot fogadott el a piacgazdaságra történő áttérés keretében. Az öt pont a következő, abban a sorrendben, amelyben ő maga is besorolta őket: 1. a gazdaság prioritása a politikával szemben; 2. a fő „reformátor” az állam; 3. a törvényi elsőbbség biztosítása; 4. erős szociálpolitika; 5. demokratikus társadalmi és gazdasági reformok fokozatos végrehajtása.

Először a 3. és az 5. pontot elemzi. 2004-ben kétharmados parlamentet állítottak fel, amely szenátusból, alsóházból és törvényalkotó kamarából áll. Négy párt és egy környezetvédő mozgalom működik. Nagyon aktív szerep jut a nőnek. Érdekes a vallási felállás: bár a lakosság 90%-a muzulmán, maga az ország világi alapokon nyugszik. Egyezmények sorát írták alá, így az emberi jogok védelméről, a halálbüntetés eltörléséről – helyette az életfogytiglani elzárást vezették be, amit terrorizmus és súlyosbító körülmények között végrehajtott gyilkosságok esetében alkalmaznak, kivéve a nőket, a 18 évnél fiatalabb és a 60 évnél idősebb férfiakat. A nagykövet állítása szerint a világon itt van a leg-

kevesebb elitelt... Több ezer nem kormányzintű szervezet, több mint kétezer vallási szervezet van, közöttük keresztények, muzulmánok, zsidók. Az ország birtokában van a legtöbb és legfontosabb alapanyag. Jelentős szerepet játszik a turizmus, az ősi hagyományok ápolása, a szellemi gazdagság. Fontos a repülőgép- és autógyártás. Fejlődik az elektronikai ipar.

Nagy fontosságot tulajdonítanak a magánszektornak, a kis- és középvállalatoknak, mivel ezeket tekintik a fejlődés motorjának. Nő a munkahelyek száma, jelentős a külföldi tőke. Létrehoztak egy szabad ipari és gazdasági zónát, kedvező feltételekkel a külföldi befektetők számára is. Nagy előnyt jelent számukra a politikai és a makrogazdasági biztonság. Kiemelt figyelmet fordítanak a szociálpolitikára, különösen az orvostudományra és az oktatásra, erősen csökkent a gyermekhalandóság, nőtt a születéskor várható életkor.

A világ sok országával tartanak diplomáciai kapcsolatot, az ország több mint száz nemzetközi szervezetnek a tagja. A magas rangú francia és üzberg diplomáciai kapcsolatokat jelzi – többek között – a francia és az üzberg elnökök kölcsönös látogatása. 1993-ban barátsági és együttműködési egyezményt írt alá a két ország, 1999-ben katonai és technikai együttműködésről döntöttek, fejlesztik az antiterrorista együttműködést és a kétoldalú gazdasági kapcsolatokat, amelynek eredményeképpen több francia vállalat telepedett le Üzbegisztánban.

Kiemelt fontosságúak a humanitárius és testvérvárosi kapcsolatok. A kulturális program keretében Üzbegisztánban a második idegen nyelv a francia.

Befejezésképpen a nagykövet kiemeli, hogy országa mindig hidat képviselt a Kelet és a Nyugat között, kereskedelmi utak kereszteződése volt, a selyemút is hozzájárult az ország fejlődéséhez. A kultúrára visszatérve: tudósai sokat adtak a világnak, területén iszlám szent helyek jöttek létre. Kb. négyezer műemléke van, amelyek közül sokat kiemelten kezel az Unesco.

Bakhromjon Alov: Le développement actuel de l'Ouzbékistan et ses positions sur certains problèmes régionaux (Üzbegisztán jelenlegi fejlődése és álláspontja néhány regionális problémában). 32–38. o.

* * *

Az arab forradalmak és hatásuk Franciaországra

Egy francia egyetemi tanár konkrét adata indulásként és példa gyanánt egy arab ország és Franciaország politikai kapcsolatára: a tunéziai alkotmányo-

zó gyűlésben tíz franciaországi tunéziai is szerepel, ebből a tízből négyen a megújult iszlám párt, az *Ennahda* (*Az újjászületés*) tagja, tunéziai és francia, azaz kettős állampolgárságú személy. E kétségtelenül pozitív helyzet ellenére a két ország kapcsolatára rányomja bélyegét „a gyarmatosítás megalázó szégyenbélyege”. Ennek is tudható be, hogy például a tunéziai parlamentben viharos vita zajlott, amikor döntenie kellett, hogy francia nyelven is folyhatnak-e az ülések és a viták: először heves ellenállásba ütközött az elképzelés, végül kompromisszum született, s elfogadták a francia nyelv használatát is.

Az *Ennahda* politikai fejlődéséhez hozzájárult (a Franciaországhoz és a francia nyelv elfogadásához történő közeledésben), hogy sok tagja emigrált, közülük sokat több, mint húsz évre bebörtönöztek, az Európába emigráltak egy része itt megbarátkozott a demokráciával, a helyi (tunéziai) választók pedig a modern tömegtájékoztatási eszközök révén ismerkedtek meg a demokráciával, és ők is mellette döntöttek. A függetlenségek kivívása után sem a szocialista, sem a nyugati értékrendhez kapcsolódó arab országok nem váltak demokratikus államokká.

Az új hazában, ahová bevándoroltak, már új gondolkodásmódot vettek fel, az új állampolgárság azonban nem volt teljes, ami főleg a fiatalok körében új identitástudat keresésében nyilvánul meg, ez pedig vallási köntösben megy végbe. Franciaországban a bevándorolt arab fiatalok nagy része munkanélküli, ezért a republikánus eszmékből kiábrándulva másutt keresnek szolidaritást. Ezért nagyon fontos, hogyan jelenik meg mindez. A szerző, *Gilles Kepel* szerint pl. a 2005-ös nagy lázongásoknak nem az volt a célja, hogy szakítsanak a francia társadalommal, hanem azért folytak, mert ezek a lázadók szerettek volna beilleszkedni, de nem tudtak.

A szerző visszamegy az időben 1979 márciusáig, amikor Szadat és Izrael békét kötöttek. Ugyanebben az évben Khomeini ajatollah visszatér Franciaországból Iránba, ahol ezután a forradalmi iszlám élére kerül, annak is siita vonulatába. Még mindig ugyanebben az évben a siita Irán szövetségese, a Szovjetunió megszállja Afganisztánt. Az USA, „az imperialista Amerika”, R. Reagan elnöksége alatt szövetséget köt a szunnita szaúd-arábiai dzsiháddal, amelyet, a Szovjetunió ellenében, pénzzel és fegyverrel lát el. A különböző iszlámista irányzatok meglehetősen bonyolult szövetségeket kötnek, míg a szunnita iszlámisták győzelmet aratnak Iránban. A szélsőséges iszlámisták azonban vereséget vereségre halmoznak, ezért stratégiát váltanak. A 2001. szeptember 11-i New York-i merénylettel próbál most az Al-Quaida a legfőbb ellenségre támadni; a célja most az, hogy erre a sikerre alapozva, kiterjessze a dzsihádot a különböző rendszerekre. Ez azonban nem sikerült

annyiban, hogy az érintett országokban magát a társadalmat nem tudta maga mellé állítani. Viszont megijesztették a nyugati államokat, és a muzulmán világon belül az uralkodó és a középosztályokat. Ezért szünetet tartottak az egyébként már elavult, a függetlenségek kivívása után létrejött államok egyre korruptabbá váló, gyöngülő vezetői elleni harcban. A zavaros helyzet az iszlám világban azonban tovább tart, közbejön az Irán–Irak közötti ellentét, ami az iráni siitáknak kedvez.

2005-ben az iráni támogatással hatalomra jutott iraki siiták kiterjesztik befolyásukat az iraki siitákra is. Az Irak által tervbe vett dzsihád elbukik, Bin Laden politikailag többé nem számít, majd fizikailag is megsemmisül. A terrorizmus veszélyétől megszabadult arab országok megkezdik felszabadító harcukat a fent említett, kiöregedett, erejüket veszített vezetők és vezetési módok és formák ellen. Jelentős szerepet játszottak ebben a középosztályhoz tartozó, iskolázott fiatalok.

A szerző az arab világot három „al-zónára” osztja: A, B és C. Mi jellemzi ezeket az „al-zónákat”?

A. A forradalmak sikerrel jártak azok első fázisában, vagyis a régi rendszer megdöntésében. Ez a zóna kiterjedt Marokkótól Egyiptomig. Ebben a zónában azért győzhettek a forradalmak, mert a figyelem inkább a belső „tétekre” irányult a külföldhöz csatlakozás „tétjei” helyett.

B. Bahreinben a forradalmat rögtön elfojtották, egyesek szerint azért, mert félték, hogy az ország az iráni siiták irányítása alá kerül, amivel Irán rátehetne volna kezét az olajkitermelésre és az olaj világméretű terjesztésének szabályozására. Itt tehát a külső „tetek”, azaz a külföldhöz csatlakozás „tétjei” voltak a nagyobbak. A világ pedig nemigen törődött a demokrácia helyzetével ebben az országban; „ami számít, az az, hogy a kőolaj ára ne lépje túl az 500 dollár/barrelt.”

C. Ide tartozik Szíria, Libanon és Irak, ahol a társadalom roppant változatos képet mutat, ahol forradalmak, Libanonban és Irakban súlyos polgárháborúk zajlottak le, és nem szabad elfeledkezni Izrael jelenlétéről sem. A szíriai nagyvárosok szunnita polgársága és vállalkozói rétege, félve egy libanoni vagy iraki típusú káosztól, ezért támogatja – egyelőre – Asszad politikáját. Figyelembe kell venni ezenkívül az irániak félelmét is egy esetleges Asszad-bukástól, ezzel ugyanis egy fontos útvonal iktatódná ki az Irán által támogatott, Izrael-ellenes heszbollahnak nyújtott fegyverszállításokban.

Az arab forradalmak második fázisa, a régi tirannusok elűzése után, a választások során sok helyen iszlámista pártok foglalták el a színteret. Miért? – teszi fel a kérdést a szerző. Azért, mert az iszlámista pártok voltak azok az egyedüli erők, amelyek irányt tudtak mutatni a szétzilálódott tár-

sadalmaknak mind Egyiptomban, Marokkóban, Tunéziában és Kuwaitban, mind a franciaországi külvárosok arab fiataljainak.

A szerző Líbiában tett látogatásai során látottakat meséli el, s azt mondja, olyan, „mintha Ibn Khaldunt olvasott volna nyitott könyvből”: különböző, egymással sokszor összeütközésbe kerülő fiatalok a legújabb terepjáró autókban, drága ruhákban száguldoznak Tripoliban, egyik csapat egy iszlámista vezér azonnali kivégzését, egy másik a sarija azonnali bevezetését követelve. Pedig Líbia nagy tét, mivel az arab világban a hazai bruttó termék tekintetében a harmadik helyen áll, miközben belső helyzete zavaros, infrastruktúrája összeomlott. Európa számára sem mindegy, mi lesz az országgal, hiszen földgázt és kőolajat, még hozzá jó minőségűt exportál. Az ország teljes összeomlása a Szomáliéhoz hasonló helyzetet teremtene, vagyis „rabló kalózközponttá” válhatna. Mindezek az okok indokolták a közös francia – angol intervenciót.

Mi jellemzi a mai arab világot az arab forradalmak után?

A hatalom feldarabolása és megszerzése, a generációváltás óhaja és egy végtelen demokratizálódási vágy. És még egy: eddig ezt a világot a félelem jellemezte; ez a félelem most eltűnt. Igaz, Egyiptomban rendőrség nélküli állapotot talált legutóbb a szerző: a rendőrök megszabadultak uniformisáiktól és fegyvereiktől – ez utóbbiakat eladták –, amiket kopt orvosok, ügyvédek, gyógyszerészek vásároltak meg, hogy védekezhessenek a radikális szalafita csoportok kegyetlenkedéseivel szemben. Mindez azért, mert az állam maga megszűnt. A szerző végső megállapítása: az arab világ otthon és a francia külvárosokban különböző eszközökkel ugyanazt a többpárti demokráciát akarja elérni, amint amiben a Nyugat él, ez a harca azonban pillanatnyilag mindenütt az iszlámisták győzelmét hozza. Mindenesetre, „ma katasztrófa lenne azt állítani: mindenki szakállas, az a szörnyűség, hogy az arab Tavasz után itt az iszlámista Tél! A helyzet ennél sokkal bonyolultabb.”

Gilles Kepel: Les révolutions arabes et leurs conséquences pour la France (Az arab forradalmak és következményeik Franciaország számára). 42–53. o.

* * *

Adalékok a Máltai Lovagrend történetéhez

A szerző, *Yves Gazzo* volt nagykövet, a Máltai Rend képviselője az Európai Bizottság mellett, ugyanennek a rendnek főkancellárja, politika- és közgazdasági tudományok doktora.

Előadásában a rodoszi, máltai, jeruzsálemi Szent János lovagrend és ispotályosok keresztes rendjének a mintegy 2000 évre visszanyúló történetét ismerteti. A rend a keleti kereszténység keretei között Jeruzsálemben alakult, majd tartózkodott Rodosz szigetén, míg 1530-ban Máltán telepedett meg. A születése után kb. 1000 évvel jött létre az irgalmasok vagy ispotályosok rendje, amelynek fő célja a szent helyek megközelítésének biztosítása és a betegek ellátása lett. Ez a rend mindmáig ellenállt a történelem viharainak, és ma már mind az öt kontinensen kifejti eredeti céljait és tevékenységét.

A zsidók valamikori szent városa, Jeruzsálem, a keresztények szent városa is lett, majd az iszlám vallás is megtelepedett itt. A keresztény zarándokok azonban még az iszlám megjelenése után is látogathatták a szent helyeket pénzért, ami a szaracénoknak jó bevételi forrást jelentett. Ez a helyzet azonban lassan romlani kezdett, először, amikor az egyiptomi Fatimidák majd a török szeldzsukok kezére került; az előbbieket a keresztényekkel bántak kegyetlenül, az utóbbiak mind a keresztényeket, mind a szaracénokat irtották.

A Jeruzsálem új városvezetői által követelt egy arany befizetése a szent helyek látogatásának engedélyezéséért kiváltotta a katolikus egyház felháborodását, ez vezetett a keresztes háborúkhoz, amelyekből egyébként a génuai és velencei kereskedők is hasznot húztak abbéli igyekezetükben, hogy áruiknak új piacokat találjanak. A várható jómód reményében maguk a keresztes lovagok területeket szereztek maguknak ezeken a vidékeken. Európában a XI. században az inváziók kora leáldozni látszott, megváltoztak a gazdasági viszonyok, fellendült a mezőgazdaság, a technika a korabeli feltételek között szintén fejlődésnek indult. A háborúzás a lovagok megjelenésével „specialisták” vezetése alá került, akiket – megint csak – a keresztény egyház igyekezett a befolyása alá vonni, és a többi keresztényt a szent helyek látogatására buzdítani, azért, hogy azok az utolsó ítéletkor, megtisztulva, közelebb kerüljenek Krisztushoz. Közben a Jeruzsálemben muzulmán nyomás alatt élő amalfi kereskedőkön is segíteni kellett annak ellenére – vagy amellett –, hogy a város keresztény negyedében egy Fatimida kalifa engedélyével felépíthettek egy keresztény templomot, egy monostort és két menhelyet. Az egyik menhely egy világi személy, bizonyos (származása szerint *martigue-i*) Gérard kezelésébe került, aki Jeruzsálem ostroma után, megkínózva ugyan, de kimenekült, pontosabban kiűzték a városból. A keresztes lovagok által felszabadított városba visszatérve, a menhelyet kórházzá alakította, és egy templomot építtetett, melyet Keresztelő Szent Jánosnak ajánlott: innen a rend neve. Ezután Gérard kongregációt alapított, melynek tagjai világi ruhájukon fehér keresztet viseltek: ez volt az Irgalmasok Rendje megalapításának első lépése.

A továbbiakban a rend jelentős fejlődésen ment át: több keresztes lovag is belépett a rendbe, és betegek ápolásának szentelte az életét, és a keresztény egyház, azon belül maga a pápa is védőszárnyai és ellenőrzése alá vette az intézményt, ami számos kedvezményvel járt számára. Külön szimbolikája lett a keresztnek, így pl. a négy karja a szerénységet, az elővigyázatosságot, az igazságosságot és a bátorságot jelképezte és követelte meg a lovagoktól. Különböző külső veszélyek a későbbiekben arra indították a rendet, hogy már nemcsak „orvos–szerzetesek”, de „katona–orvos–szerzetesek” legyenek. A rend felállítása egyébként egybeesett a Templomosok Rendjének megalapításával. Az irgalmasok közben saját maguk védelméről történő gondoskodásukban a ruházatukat is megváltoztatták: amikor harcba mentek, vörös ruhát viseltek fehér kereszttel, békeidőben a szokásos, fehér kereszttel ellátott fekete öltözetet. Első nemzeti színű zászlójuk vörös színű fehér kereszttel. Az irgalmasok mind falun, mind a nagyvárosok központjában koncessziót kaptak, apátságok, malmok, boltok kerültek kezelésükbe – mindez hivatásuk kiterjesztésével egyidőben ment végbe. A szaracénok elleni háborúk azonban nem szüntek meg: hol vesztettek, hol győztek, mindezek ellenére hamarosan egész városok védelmének feladatát bízták rájuk.

A bajok azonban nem sokáig vártak magukra az irgalmasok, a templomosok és a teuton lovagok egymás közötti nézeteltérései, intrikái formájában, míg azután Jeruzsálemet is elfoglalták a muzulmánok, akik az irgalmasokat és a templomosokat „az iszlám felesküdt ellenségeinek tekintették”. Háború háborút követett megint, majd pápai kiátkozások, míg a Szent-János-d’Acre (izraeli város a Haifai-öböl északi részén)-ből kimenekült keresztes lovagoknak sikerült Ciprusra hajózniuk, ahol Limasszolban alakították ki központjukat. A szent helyek visszahódítása ezek után is napirenden maradt, de „irreálisnak” tűnt, mivel néhány európai hatalom nem támogatta pénzzel a tervet. Az irgalmasok azonban nem mondtak le róla, és most a Földközi-tengeren hajókkal próbálták céljukat elérni, jövedelmüket „fosztogatással”, kalózkodással egészítették ki. Az V. Kelemen pápa és a ciprusi király között haragossá vált vita miatt az irgalmasok Rodosz szigetére hajóztak, melyet ostrommal vettek be. A rend itt sajátos állammá, „arisztokratikus köztársasággá” nőtte ki magát, saját pénzzel és diplomáciai kapcsolatokkal és kormánnyal. A templomosok rendjének feloszlása után annak javai az irgalmasok tulajdonába mentek át. A rendnek azonban a törökök elől újból tovább kellett költöznie; Máltán telepedtek le, ahonnan később *Napoleon* űzte el őket. 1530-ban *V. Károly* a szigetet odaajándékozta a rendnek, amelynek lovagjai a XVI. század közepén visszaverték a

törököket. Ezután a lepantói csatában harcoltak, hajóik pedig tovább járták a Földközi-tengert. Az újabb csapás a francia forradalom idején érte a rendet: javait elvették, ami megcsappantotta jövedelmét, majd *Bonaparte* egy nagyszabású terv keretében – Egyiptom megszállása, a Földközi-tenger feletti uralom megszilárdítása – az irlalmasok rendjét elűzte Máltáról. A rendet Róma fogadta be, amely város ma is a Máltai Lovagrend tiszteletbeli fővárosa.

Történelme során a rend mindvégig elsődleges tevékenységének a betegek ápolását tekintette. Igen érdekes helyzet alakult ki: a rend létrejöttekor az európai orvoslás fejletlen volt, míg a Szentföldön az arabok által a görögöktől átvett és tökéletesített orvoslás és gyógyítás jóval előbbre járt, amit a specializálódott orvosok és a különböző, betegeken végzett analízisek tanúsítanak. Ezt alkalmazták, de nagy méretekben az irlalmasok a kórházakban, és ezt tökéletesítették Rodoszon. Megemlítendő, hogy minden rangú és rendű beteget megkülönböztetés nélkül felvettek ápolásra. Orvosi tevékenységük a későbbi katonai egészségügyi szolgálat alapjaihoz is hozzájárult.

Yves Gazzo: *L'Orient et l'ordre de Malte: une longue histoire et un engagement indéfectible pour défendre les lieux saints et pour prodiguer des soins aux malades* (A Kelet és a Máltai Lovagrend: egy hosszú történet és töretlen elkötelezettség a szent helyek védelmére és a betegeknek nyújtott ápolásban). 322–331. o.

* * *

Tengerészet, gyarmatosítás, akadémiák

Fracois Bellec francia admirális, e cikk szerzője, a francia tengerészet, azon belül is részletesebben a francia haditengerészet, valamint az ezekkel kapcsolatos francia tudományos intézmények történetéből villant fel képeket a múltból és a jelenből.

A francia haditengerészet még a XIX. század negyvenes éveinek elején kezdett gyarmati politikával foglalkozni, amelynek egyik első eredménye volt a csendes-óceáni Marquises-szigetek megszerzése: ebben egy francia ellentengernagy játszotta a főszerepet. Ezután, a különböző katolikus kongregációk helyi képviselőinek támogatásával fokozatosan kezdték bekebelezni a többi csendes-óceáni területet.

A francia haditengerészetre azért volt szükség, mert csak azzal biztosíthaták a francia érdekek érvényesítését Ázsiában, ami annál is inkább

fontos volt Franciaország számára, mert a britek Indonéziában már kiépített birodalommal rendelkeztek. III. Napóleon modern hadiflottája a brit birodalom határain belül igyekezett kordában tartani a britek területi éhségét, bár először közösen törtek be Kína legbelsejébe a Jangce-folyón azzal az ürüggyel, hogy a francia állampolgárokat és a misszionáriusokat védelmezik. 1885-ben Franciaország és Kína békét kötöttek, két év múlva létrejött a franciák által kormányzott Francia Indokína.

A katonai hódítást kulturális hódítás követte, így 1889-ben megalapítottak egy *Gyarmatügyi Iskolát*. Ezt követően Afrika került előtérbe, amit egy *Franciaországi Afrika Társaság* létrehozása jelzett, ezt azonban hamarosan megszüntették. 1905-ben *Paul Doumer* elnöksége alatt alapítottak a *Francia Tengeri Liga*, amely céljával tűzte ki a „francia tengeri érdekek iránti szimpátia” felkeltését és segítését. Gyors eredményt mutatott fel, ugyanis már 1906-ban Marseille-ben megnyitotta az első *Gyarmati Kiállítást*, 1907-ben Bordeaux-ban pedig a *Nemzetközi Tengerészeti Kiállítást*.

Az I. világháború súlyos veszteségeket okozott a francia haditengerészetnek, s a tengerészetiügyi minisztérium kemény szavakkal illette a *Foch* tábornok vezette vezérkart, mondván, hogy semmit nem ért a tengerészethez, s nem hajlandó tudomást venni a francia haditengerészetnek a háborúban játszott szerepéről, valamint, hogy nem törődnek a németek hadihajó-flottájának újraeledésével sem, olyannyira, hogy még a folyamatban lévő hadihajó-építéseket is felfüggesztették, pedig egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egy ütöképes flottára mind a tengeri kereskedelem fejlesztésében, mind a (francia) birodalom fenntartásában, mind háború esetén történő bevetésében szükség lehet. Más volt a helyzet Nagy-Britanniában, ahol figyelemmel kísérték a német újrafegyverkezés haditengerészeti programját.

1921-ben létrejött a Gyarmatügyi Liga és a Tengeri Liga összeolvadásából a *Francia Tengerészeti és Gyarmatügyi Liga*, amely már a legmagasabb állami vezetés figyelmét is felhívta magára. Mindazonáltal elsősorban a tengerészethez kapcsolódott, és csak kisebb mértékben a gyarmatügyhöz. A liga tengerészetiügyi szárnya újraalapította a *Tengerészetiügyi Akadémiát*, de, a szerző számára érthetetlen módon, nem törődött azzal, hogy egy gyarmatügyi akadémiát is létrehozson. A Tengerészetiügyi Akadémia azután a *Tengerészetiügyi Minisztérium* irányítása alá került, megválasztotta első („örökös”) főtitkárát, majd ünnepélyes keretek között nyitották meg 1921. október 28-án a Sorbonne-on, a köztársasági elnök jelenlétében. Az akadémia tagjai nagyon szorosan kötődtek a tengerészethez mint admirálisok, ha-

ditengerészeti stratégiák, hajóépítők, jogászok, közigazdászok, történészek, fizikusok, de a *Francia Akadémia* és a *Collège de France* tagjai is képviseltették magukat.

Hamarosan egyre konkrétabb formát öltött az a gondolat, hogy létre kell hozni egy, a tengeren túlnak szentelt tudományos társaságot. Az ötletet olyan személyiségek is támogatták, mint a neves afrikánista és etnológus *Maurice Delafosse*, vagy *Alfred Martineau*, több francia tengeren túli terület volt kormányzója. Egy régi gyarmatügyi miniszter, *Albert Lebrun* elé terjesztették be tervüket, aki támogatta azt. Az új tengeren túli akadémia alapító közgyűlése 1922. július 8-án zajlott, ezen elfogadták a *Gyarmati (v. Gyarmatügyi) Tudományok Akadémiájának (Académie des sciences coloniales)* működési szabályzatát, első („örökös”) főtitkárának *Paul Bourdarie*-t, az akadémia kigondolóját választották. Nyitó beszédéből fordítsuk le a tanulmányba beillesztett két gondolatát: „Joggal állíthatjuk, hogy birodalmunk politikai és emberi értéke nem marad el annak gazdasági értékétől... Egyesek számára hazánk gyengeségének, mások számára erejének a jele, hogy fölül tudunk emelkedni a kizárólag merkantilista gondolkodáson, és, gazdasági szükségleteink teljében átadhatjuk magunkat egyedülálló géniusza magas fokú emberi ihletésének.”... „Teljes fényébe helyezni azt az intellektuális oldalt, amelyet a francia gyarmatosítás hordoz, valamint azt a humanista-idealizmus részt, amely vezeti és ihleti mindazokat, akiknek valamilyen részük van Franciaország gyarmati érdekeinek irányításában.” Ennek az akadémiának az ünnepi megnyitása is a Sorbonne-on zajlott 1923. május 18-án, a gyarmatügyi miniszter elnöksége alatt. P. Bourdarie beszédében három irány szabott ki: „védelmezni mind Franciaország határain belül, mind azokon kívül a francia gyarmati eszmeiséget, rámutatni a francia gyarmatosító politikában az erkölcsi és az intellektuális értékek által játszott fontos szerepre, végül magas színvonalú tudományos biztonságot nyújtani a kormánynak a gyarmatügyi megbízatások során, amelyekkel a Nemzetek Szövetsége megbízta a német gyarmatokon és az ottomán birodalom tartományaiban.”

Az akadémia céljaivá a gyarmatokkal foglalkozó értelmiségnek bevonását, publikációk megjelentetését, díjak alapítását, jelszavaivá pedig ezt a négy szót tette: „Tudni – Megérteni – Tisztelni – Szeretni.” Az alapító tagok a Francia Akadémiához tartoztak, a Sorbonne-on vagy a Collège de France-ban, a Keleti nyelvek főiskoláján, a Gyarmatügyi Iskolában tanítottak. Ez az akadémia 1957-ben az *Académie des sciences d'outre-*

mer (Tengeren Túli Tudományok Akadémiája) elnevezést vette fel és viseli mind a mai napig.

François Bellec: La marine et les colonies: d'un ministère à deux académies (A tengerészet és a gyarmatok: egy minisztériumtól két akadémiáig). 489–495. o.

Valamennyi fent ismertetett tanulmány a következő kiadványban jelent meg:

Mondes et cultures. Compte rendu annuel des travaux de l'Académie des sciences d'outre-mer (Világok és kultúrák. A Tengeren Túli Tudományok Akadémiája munkáinak éves beszámolója). LXXII – 2012, 1. kötet. Académie des sciences d'outre-mer, Paris, 2014. 631 o.

Kun Tibor

ÖSSZEFOGLALÁSOK

Kisvárosok hegyvidéken az ókortól a XX. századig – Nyugat-Európa és Közép-Európa

A kötet a Clermont-Ferrand-i Egyetemen 2007 júniusában rendezett nemzetközi konferencia előadásainak tanulmány változatát foglalja magában. A kisváros történetének kutatása jó negyedszázada került a várostörténet-írás érdeklődési körébe, amely korábban csupán perifériális téma volt. A kutatások eredményeként derült fény a kisvárosok fontos szerepére a városok hierarchiájában. A konferencia jelentőségét az adja, hogy először tűzte napirendre a hegyvidéki kisvárosokat. A bevezető tanulmány szerzője *J.-L. Fray* (Clermont-Ferrand-i Egyetem) a középkori várostörténet-írás ismert szakembere. Azt a kérdést veti fel, hogy a kisvárost a lélekszám mellett milyen egyéb kritériumok alapján lehet meghatározni. Kiemeli, hogy például Közép-Európában a város a német felfogás alapján elsősorban jogi terminusként fogalmazódott meg. Valójában ennél jóval több (funkciók) szempont veendő figyelembe a meghatározás során. A hegyvidékeken a városok zöme 600 – 1000 m közötti magasságban keletkezett, s népességük általában kisebb volt, mint a síkvidékeken.

Az első rész (Tapasztalati és elméleti megközelítések a városi létről az európai hegyvidéki térségekben) tanulmányai az európai hegyvidékek elméleti és kutatási megközelítéseiről értekeznek. *Olivier Michel* (Párizsi Diderot Egyetem) a hiszpaniai Ebró folyó völgye és a Dél-Pireneusok közötti régió késő-római kori (I–V. század) városiasodását tárja fel, megállapítva hogy a folyamat a romanizáció térhódítását hozta magával. Körülbelül harminc város keletkezett igazgatási, katonai és kereskedelmi központként. A hegyvidéki régió legjelentősebb városa Livatolosa volt, mint politikai-katonai központ. A térségben csupán kisvárosok keletkeztek, s az agrárjellegük uralkodó maradt.

Jean-Luc Bersagol (Nanterre-i Egyetem) a XVII–XVIII. századi Felső-Auvergne (Francia-középhegység, a későbbi Cantal megye területe) városhálózatát elemzi. A XVIII. század végén Felső-Auvergne városi népességének jó fele kisvárosokban (1000–3000 lakosúak) élt. A tartomány nyugati része

városiasabb volt, mint a keleti, itt lakott a városi népesség kétharmada. Csúpan három jelentősebb város (Saint-Flour, Aurillac, Auriac) volt a tartományban, amelyek igazgatási székhelyeként is funkcionáltak. Külön teret szentel *Walter Christaller* 1933-ban megjelent teóriájának, mely szerint a város olyan centrális hely, amely szolgáltatásokat nyújt a környezetének, központja a javak és a szolgáltatások elosztásának. Felső-Auvergne-ben Aurillac és Saint-Flour tekinthető ilyen centrális helynek, 20 – 30 km-es sugarú régióban. Az igazgatási szolgáltatásokban is csak ez a két város játszott központi szerepet. A polgári forradalom átalakította az igazgatást, de nem szüntette meg. Gazdasági szerepüket a XVIII. században jelentősen fejlődő úthálózat erősítette.

Marie-Eve Férérol (Clermont-Ferrand-i Egyetem) a Francia-középhegység déli része kisvárosainak XX. század végi sorsáról értekezik. Először a jelenkori kisváros fogalmát értelmezi. Megállapítja, hogy a lélekszám (a 2000 fős alsó határ) nem lehet az egyedüli kritérium, a funkciókat is figyelembe kell venni. Kisebb létszámú település is betölthet városi szerepköröket. Adatai szerint 1999-ben 73 város volt a nevezett térségben, 951 548 lakossal. Jelentős része 62 kisvárosban (néhány ezerfős települések) élt. A városiasodás fő színtere a kisváros volt. 1975 óta 28 kisváros népessége azonban fogyott, főleg a munkahelyek számának csökkenése miatt. A többi város viszont gyarapodott, de mérsékeltén. Összességében a gyarapodás volt erősebb, vagyis a bevándorlás és a természetes szaporodás folytatódott. A városi funkciókat a változás és az állandóság kettőssége jellemezte. Az 1970-es évekig az ipar volt a meghatározó, majd a szolgáltató szektor került előtérbe. A változás munkahelyvesztéssel járt, mivel a III. szektor kevesebb munkahelyet teremtett, mint amennyi az iparban megszűnt. Az ipar azonban csak veszített a súlyából, de továbbra is jelentős maradt. A III. szektorban a kereskedelem részesedése csökkent, a szolgáltatásoké viszont nőtt. A kisvárosok ezzel maradtak meg a környező vidékek központjaiként. Összegezve megállapítható, hogy a kisvárosok az elmúlt negyedszázadban megtartották pozícióikat, ha nem is veszteség nélkül.

Georges Nicolas (Lausanne-i Egyetem) tanulmánya Walter Christallernek a városhálózatra vonatkozó geometriai modelljét kritizálja. Szerinte a városi centrális helyek térbeli rendszerét nem lehet geometriai képletekkel modellizálni tértől és időtől függetlenül. Christaller elméletében a központi fekvésű városok ellátása térben hatszögű alakzatok keretében működik. Hét hatszög együttese, a középső hatszögben a központi fekvésű város, a többi hatszög középpontjában a kisebb centrumok helyezkednek el. A XX. század második felének várostörténeti irodalma nem tudta alátámasztani a városhálózaton belüli relációk szabályos rendjét. Christaller koncepciójá-

ban a három kiemelt funkció, a piac, az átmenő forgalom és az igazgatás elválaszthatatlan egymástól, holott a valóságban bármelyik működőképes a másik nélkül.

A kötet második része Hegyvidéki városok a környezetükben: funkciók, tevékenységek, kapcsolatok címet viseli. *Maxence Segard* (Marseille-i Egyetem) a Nyugati-Alpok római-kori kisvárosainak gazdaságát kísérli meg rekonstruálni, amely írott forrásokon és régészeti anyagokon alapul. A kisvárosok ritkán emlékeztetnek a római város prototípusára, amely az állam által alapított szabályos alakzat, térrel, fórummal, kimért utakkal, meghatározott középületekkel. A nagyobb városokhoz képest jogilag is alacsonyabb rendűek voltak. A késő római korra kb. negyven kisváros született a térségben, 4–7 hektáros területtel, eltérő nagyságú népességgel, belső elrendezéssel, funkciókkal. Augustus korától épült ki az úthálózat, fellendítve a kereskedelmi kapcsolatokat. A kisvárosokban kialakult egy helyi elit, a környező földbirtokokra alapozva vagyonát. A kisvárosoknak elsősorban az állattenyésztésből és az erdőgazdálkodásból származó termékek kereskedelmével volt szerepe a gazdaságban.

Guillaume Durand (Provence-i Egyetem) tanulmánya a középkori Erdély szász városalapításaival foglalkozik, döntően román és német források alapján. Magyar illetőségű anyagot igen keveset használt fel. A bevándorló szászok letelepedését a magyar királyság ösztönözte. II. Géza hívott be először, később szászoknak nevezett, német telepeseket Erdélybe. Az első jelentős városalapítások a XII. század végén – XIII. század elején történtek, mint pl. Szeben (Hermannstadt) és Segesvár (Schässburg). A XIV. század végére a szász települések már jelentős szerepet tölthettek be Erdélyben: 11 szabad kerületet alkottak, kb. 188 településsel, 30 ezer km² királyi birtokon. Közülük Beszterce, Brassó és Szeben volt a legnagyobb. A magyar királyság számára az anyagi gyarapodás mellett katonai erőt is jelentettek az esetleges tatár betörésekkel szemben. II. András 1211-ben behívta a teuton lovagrendet, katonai és kereskedelmi privilégiumokat adományozva számukra. Felekezeti szempontok is voltak, a németek ellensúlyt képeztek a Moldáviában terjeszkedő ortodox egyházzal és az Erdélyben élő vlachokkal szemben. Az uralkodóknak a magyar nemességgel szemben szintén támogatást jelentettek a szászok. A nagyfokú autonómiát élvező szászok jelentősen hozzájárultak az erdélyi bányászat, ipar és kereskedelem fejlődéséhez. A kereskedelemben közvetítettek a Balkán-félsziget és a római keresztény Európa között. A XV. század közepén a brassóiak hozzájárultak a havasalföldi pénzverdek alapításához. Fellendítették a só-és fémbányászatot és kereskedelmet. A Maros és az Olt völgye jó közlekedési lehetőséget nyújtott. Diplomáciai szerepük közül ki-

emelendő a román fejedelemségek és a magyar királyság közötti közvetítés. A havasalföldi fejedelemség számára a török elleni diplomáciai tevékenységben is részt vállaltak. 1438-ban a királyi hatalom a magyar nemesség és a székely székek mellé, harmadik rendként („nációként”) ismerte el a szász városokat, részvételi joggal az erdélyi országgyűlésen.

Paul Delsalle (Franche-Comté-i Egyetem) a burgundiai grófság (Jura-hegység) kisvárosainak gazdasági szerepét elemzi a Habsburg-korra (1492–1678) vonatkozóan. A Jura-hegység völgyeiben, ahol délkeleti-északnyugati irányban fontos kereskedelmi utak vezettek, a középkor óta kb. egy tucat város keletkezett, közvetítve az Észak-Itália, Genf és Németalföld közötti kereskedelemben. A burgundiai grófság politikailag zárt volt, viszont a gazdaságban igen nyitott. A városok gazdasági aktivitása három csoportba sorolható: kereskedő, fa-és bőrtermelő és textília készítő. Kereskedelemmel minden város foglalkozott, de néhány számára (Jougne, Chaffaud, Pontarlier stb.) a közvetítés biztosította a megélhetést. Pontarlier az élőállat, sajt, vaj és só kereskedelemből virágzott. A fa- és bőrfeldolgozás központja Nozeroy volt. Orgelet a textiliparáról vált híressé. A Jura-vidéki kisvárosoknak sajátos karakterük volt. Térbeli alakzatuk nem mindig a klasszikus kisvárosokéhoz hasonlított. Morteau egy viszonylag népes (1614-ben 1179 tűzhely, vagyis kb. 5000 lakos) kisváros volt, de nagy területen, szórványtelepülések együttese alkotta. A XVII. század elején az átlagos kisvárost 200–300 tűzhely (1000–1500 lakos) alkotta.

Patrice Poujade (Perpignan-i Egyetem) a XVII. századi dél-franciaországi Foix-i Felvidék kisvárosi kereskedő társadalmáról közli kutatási eredményeit. A Pireneusokban fekvő régió kisvárosai élénk kereskedelmet folytattak a különböző adottságú vidékek (Languedoc, Gascogne, Katalónia) között. Saját termékeik kereskedelmén (gyapjú, vas, bőr, fa stb.) túl a katalán és a dél-francia áruk újraelosztói is voltak. A kereskedők a kisvárosok egyik legfontosabb vezető rétegét képezték, városonként a száz főt is meghaladhatta a számuk. A városi társadalmi hierarchiában a rendi tagozódás alapján a nemesek és a „polgárok” (járdékból élők) után következtek. A foix-i kisvárosokban idegen kereskedők (toulouse-i, gascogne-i, limousini, katalán) is éltek. Egy részük betagozódott a helyi társadalomba.

Pál Judit (Kolozsvári Egyetem) a kelet-erdélyi, főleg a Székelyföld és a szász székek városfejlődését mutatja be a XVIII. század végétől egészen az első világháború kezdetéig. A térség városi topográfiáját meghatározó mezővárosok jelentős átalakuláson mentek keresztül a vizsgált időszakban. Míg ugyanis a székely városok és mezővárosok egy részében a XIX. század első fele a céhes ipar kialakulásának időszaka volt, addig ugyanebben a

régióban a század vége fele már megjelentek az első modern tőkés ipari vállalatok, valamint a modern ipari társadalom jellegzetes intézményei: közoktatás, postahálózat, sajtó, intézményesített szegénygondozás és betegellátás stb. E gyors ipari fejlődésnek különösen szemléletes példája Marosvásárhely volt, amely nemcsak a környező Marosszék, hanem hamarosan egész Székelyföld vitathatatlan gazdasági, társadalmi és kulturális központja lett. A székely és a szász székek, valamint az egyes székely székek közötti strukturális különbségeket ez a gyors iparosodás és társadalmi átalakulás még ha csak lassan is, de fokozatosan felszámolta. Mindennek azonban az első világháború, majd a trianoni békerendszer véget vetett.

Milhan Chaze (Clermont-Ferrand-i Egyetem) A hegyvidéki kisvárosok a második kereskedelmi forradalommal szemben (a francia Észak-Alpok mintája alapján) című tanulmányában az elmúlt ötven esztendő kereskedelmi rendszerének átalakulásával foglalkozik. Lényegében Savolya és Felső-Savolya megye kisvárosairól ír. A második kereskedelmi forradalomnak (a kereskedelmi rendszer megújulásának) több szakasza volt: a szupermarketek elterjedése, a hipermarketek és a diszkont láncolatok megjelenése. Mindez átrendezte a kisvárosok eddigi kereskedelmi és szolgáltató rendjét. Az Alpok kisvárosaiban ez a folyamat lassabban zajlott le, mint más vidékeken, a régi kereskedelmi rendszer lassabban bomlott fel és alakult át.

A tanulmánykötet harmadik része a magasan fekvő hegyvidéki kisvárosok természetét törekszik megismertetni az olvasóval. *Marek Derwich* (Wrocław-i Egyetem) a lysieci bencések és Nowa Słupia városa (Kis-Lengyelország) című tanulmányában a sandomierzi plató kolonizációjáról ír. Słup falu a bencés apátság (Mont-Chauve) alapításával (XII. század) vált jelentőssé. 1259–1260-ban a mongolok lerombolták, de az 1260-as években viszonylag gyorsan újjáépült. Az újratelepítéskor német jogot kapott, s a XIV. századtól zárandokhellyé vált. A zárandoklás fellendítette a kereskedelmet és a helyi kézművességet. Nowa Słupia városa a XVI–XVII. században fellendült, s a következő évszázadokban is virágzott. Napjainkra turisztikai településsé vált.

Stanisław Rosik (Wrocław-i Egyetem) a sziléziai Ślęża- vagy Sobótka-hegy, illetve a hegy lábánál fekvő Sobótka város középkori történetét ismerteti, különös tekintettel a hegy és a város kapcsolatára. Ez a viszony meglehetősen ellentmondásos volt: maga a hegy nem volt túl magas (700 m), de nehezen lehetett megközelíteni, így a védelem jelentőségre tett szert. A hegy a pogány időkben a slencani nevű szláv törzs kultuszközpontja volt (ez a törzs adta a nevét nemcsak a hegynek, de egész Sziléziának is), így nem véletlen, hogy a keresztény térítés időszakában egyházi központ, még-

pedig kolostor létesült a hegyen a XII. század első felében. A kolostornak a XII–XIII. század fordulóján birtokai és falvai is voltak a hegy környékén, amelyek ezután is fennmaradtak. A kolostor 1150 után Boroszlóba települt át. Egy 1250-ból fennmaradt pápai bulla Sobótka (németül Zobten) területén már templom és piac meglétét erősíti, 1399-ben pedig végül városi jogot kapott a település IV. Vencel cseh királytól, Szilézia akkori urától. Így a város a szerző szerint kiváló példáját nyújtja annak, hogy a pogány időkben létrejött vallási-kultikus központok a középkor során nem csupán továbbéltek a megkeresztelkedésük után, de szerencsés körülmények (pl. a hegy eszményi fekvése) okán fontos gazdasági és közigazgatási központokká is válhattak egy kistérségben belül.

Stéphane Gomis (Clermont-Ferrand-i Egyetem) a Francia-középhegység XVII–XVIII. századi kisvárosainak egyházi életét tárja fel. A régió a clermont-i püspökséghez tartozott, amely az egyik legnagyobb volt Franciaországban. A kb. húsz kisvárosban 1742-ben 777 egyházi élt, akiknek 80%-a a környékről származott. A korszakban nőtt a vallásos társaságok létszáma. A XVII. században a katolikus megújulás „laboratóriumai” voltak. Ahogy egész Franciaországban, úgy Auvergne-ben is a gallikanizmus irányításával ment végbe a megújulás, de a jezsuiták és a Benedek-rendiek jelentős szerepével. A kisvárosokban sok egyházi intézmény (templomok, kollégiumok stb.) épült. A népesség fogékony volt a hit megújítására és fenntartására.

A kötet tanulságait *Patrick Fournier* és *Pierre Cornu* (Clermont-Ferrand-i Egyetem) foglalta össze Kisvárosok, középhegységek és nagy kérdések címmel. Megállapítják, hogy szakmailag gazdag, minden kérdésre nyitottak voltak az előadók. A hegyvidéki kisvárosok sokféle arculatára derítettek fényt. A kisváros a síkvidékekhez képest a hegyvidéken fontosabb funkciókat töltött be, mivel nagyobb városból – többek között az alacsony népsűrűség miatt – kevés volt. Kiderült, hogy a kisvárosok hálózatára nem lehet geometriai modellt alkalmazni. Népességszám alapján egyoldalú lenne leválasztani a faluról, hisz funkciói sokfélék lehetnek: közvetítő kereskedelem, kézművesség, bányászat, igazgatás, egyházi székhely stb. A hegyvidékek és a síkvidékek munkamegosztásában nagy szerepet játszottak.

Jean-Luc Fray, Pierre Cornu et Patrick Fournier (sous la direction de), *Petites villes en montagne de l'antiquité au XXe siècle. Europe occidentale et centrale* (Kisvárosok hegyvidéken az ókortól a XX. századig. Nyugat-Európa és Közép-Európa). Presses universitaires Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand, 2013. 280 p.

Papp Imre

A magyarországi németek története

*Gerhard Seewann*¹ történetírásában újszerű multi-etnikai kutatási módszereket alkalmaz és ebben a két tanulmánykötetben úgy ír a magyarországi német kisebbség történelméről, hogy habár az teljesen eltér a Magyarországon uralkodó megszokott nemzeti történelmi narratíváktól, mégis megállapítható, hogy ez a fajta nézőpont jól kiegészíti a jellegzetes magyar nemzeti történetírást. A szerző különösképpen a szakmai közönséget célozza meg akkor, amikor felvállalja a magyarországi német kisebbség² átfogó bemutatását, de a mű egyszerű nyelvezetéből és stílusából kifolyólag a köteteket minden németül tudó érdeklődő tanulságos olvasmányként forgathatja.

Seewann³ szerint a kisebbségi csoportoknak is szükségük van a saját „történelmi narratívájuk” megírására, hiszen ez nemcsak önkritikus visszaemlékezés lehet a saját történelmünkre, hanem ugyanakkor egyfajta „identitástudat ajánlat” is. Így a megírt történetekkel egy bizonyos csoport a történelmi visszapillantás segítségével sikeresen betagozódhat a „térbe és az időbe” (IX.).

1 Gerhard-Dieter Seewann 1944-ben született Grazban. Tanulmányainak befejezése után öt éven át volt a müncheni Ludwig-Maximilian Egyetem Kelet-európai Kutatórészlegének a munkatársa. Közben a müncheni Südost-Institut vezető munkatársává vált és 1980 óta egészen máig a fenti intézet könyvtárának a vezetője is lett. 2001 és 2005 között Bajország Kelet- és Dél-Európai Kutatószövetségének csoportvezetőjeként tevékenykedett. Számos a magyarországi németiség történetét és a kelet- és dél-európai kisebbségeket kutató tanulmányok vezető munkatársa volt. Közben egyre több tudományos testület tagjává választották, így a Dunai Svábok Központi Múzeumának kurátora Ulmban, a Délkelet-Európai Németek Történelme és Kultúrája Bizottságának elnökhelyettese, továbbá társkiadója a müncheni Süddeutsches Archiv c. folyóiratnak.

2 Gerhard Seewann az 1970-es évek óta foglalkozik a témával, 2007 óta a Pécsi Tudományegyetemen Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék vezetője. E monográfia szerzője a magyarországi német történelem egyik elismert szakértője.

3 Tudományos tevékenységének középpontjában többek között Magyarország, illetve a magyarországi németiség XVII. és XX. század közötti története, a kisebbségkutatás története és jelene, valamint a dél-európai migrációs folyamatok állnak. Seewann tanulmányain kívül több önálló tudományos kötetet írt. Forrás: <http://www.svabkitlepites.hu/index.php?01471&d=1>; – Megtekintve 2013. május 22-én.

A szerző arra is felhívja az olvasó figyelmét, hogy az uralkodó nemzeti paradigma kerete eddig sem feltétlenül kínált mindig megfelelő lehetőséget a történetírás egyes kényes fejezeteinek a kezelésére. Például egy ilyen megoldatlan feladat a különféle csoportok (többségi-kisebbségi) együttélésének a kérdésköre is.

Ezért Seewann transznacionális, illetve átfogó történetírást ajánl, vagyis a Jürgen Osterhammel⁴ és társai által megfogalmazott elgondolásokra hivatkozik. Az effajta történetírási irányvonal művelése főként az 1989-es fordulatok után erősödött meg egyes európai történész körökben.

Ez a szemléletmód nyilvánvalóan és összeurópai történelmi folyamatok felé irányuló történetírást jelent, amely „egyrészt lehetővé teszi a csoport-történet nagyobb történelmi összefüggésekbe való besorolását, másrészt a más csoportokkal való állandó egyeztetés alapján a csoport sajátosságai is kiderülnek és így a történelműkről élénk és kifinomult képet nyújt.” (IX.)

A szerző kutatási céljainak és módszereinek a behatárolásakor azt is leszögezi, hogy az időszerű történelmi tényeket itt sűrített „kézikönyv” formájában szeretné bemutatni. Sőt, Seewann azt reméli, hogy a magyarországi német kisebbség különféle más európai kisebbségek történelmével való párhuzamba állításával egy újszerű, didaktikailag is jelentős tudásanyag keletkezhet.

Ugyanakkor Seewann tisztában van a behatárolt kutatási célok módszertani akadályaival is, ugyanis Magyarország állandóan módosuló állami-területi tagoltsága miatt, maga a kiválasztott csoport meghatározása, illetve körülírása sem mindig teljesen egyértelmű. Így a történelmi időben és térben állandóan változó csoportstátuszok és identitáskeresések miatt, főként a kisebbségi csoportok kapcsán sokszor hiányzik az egységes, közös, azaz a pontosabb összehasonlításra alkalmas történelmi háttér, vagy néha a biztos kronológia is akadozhat. Továbbá olyan jellegzetességek is észlelhetők ilyen irányban, mint az erőltetett folytonosság igénye, vagy az időkép kizárólagosan lineáris megfogottsága. Ilyen hézagokkal az egyoldalú nemzeti narratíva is rendelkezhet, még akkor is, ha bizonyos esetekben egy adott nép történetírása különféle minőségű és korszakhű tanulmányokra is jól szétbontható. Az elhanyagolt európai történelmi perspektíva nemcsak a modern tudományos kategorizálás, a struktúrák és szétágazó fejlődési irányok kiforratlansága miatt nem elég tiszta még ma, hanem ez olyan okokra

4 A transznacionális történetírás koncepcionális kereteinek az ismertetése. Itt a szerző által megadott bibliográfiát követtem: Jürgen Osterhammel-Niels Petersson P. : Geschichte der Globalisierung. Dimensionen, Prozesse, Epochen, 4. Aufl., München 2007.

is visszavezethető, mint például az európai és magyar történelem közötti feldolgozatlan diszkontinuitások komplex vetületeinek tudatos vagy nem tudatos háttérben tartása a történetírásban és tanításban.

Nem véletlen, hogy Seewann a két összefüggő kötet közötti időelválasztó határként az 1860-as évet választja, hiszen ezzel a sikeres mérőöldkövel a történész ismételten bebizonyítja, hogy mint kutató a transznacionális szemléletmódot nemcsak elméleti szinten, de a gyakorlatban is ugyanolyan jól tudja alkalmazni. Ez egy újfajta megközelítés, mert a szerző a magyarországi német kisebbség történelmét a fontosabb európai történelmi folyamatokkal párhuzamosan vizsgálja, és a kisebbségi lét buktatóit és emelkedőit a modern magyar nemzetállam korai kezdeteinek kialakulásáig tárgyalja az első kötetben. Ez az időszak fontos állomásként szerepel a magyar nemzeti történelemben is, ám a Seewann-féle történelmi eszme-futtatás által hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar nemzetiség kiforrását mégiscsak érdemes európai viszonylatban is értelmezni, mert ez a magyarság számára egy újszerű, tárgyilagos és ugyanakkor következetes történelemfelfogást is lehetővé tesz. Ez egy olyan fontos metszőpont lehet az időskálán, ahol megvizsgálhatjuk azt, hogy hogyan is éltek közöttünk, és hogyan láttak bennünket, magyarokat mások belülről? És hogy ez által hogyan is látnak minket mások kívülről?

Az első kötet bevezetőjében a szerző összehasonlító elemzésben közelíti meg a magyarországi Árpád-kori, középkori és koraújkori településmozgásokat. A kora- és késő középkori állapotok bemutatásánál Seewann az erdélyi szászokra, valamint a szepesi és felső-magyarországi német városokra összpontosít, és ezeken keresztül vázolja fel a két népcsoport közötti gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat, a bányászat és a technológiacsere különféle folyamatait.

A harmadik fejezetben a szerző Magyarország késő középkori viszonyait a török időkig (1526–1699) vezeti fel, vagyis az ország területén lévő német városokat a reformáció és vallásszabadság előharcosaiként állítja be. Már ebből is láthatjuk, hogy a különféle német csoportok tartós alapot képeztek ahhoz, hogy a magyar régiók sajátos diszkontinuitásaikkal mégiscsak újra és újra felzárkózhassanak az akkori fejlettebb világhoz. Seewann „a német városok” fogalmi meghatározása kapcsán felmerülő akadályokat is felvázolja, azaz megjegyzi, hogy magának „a német” elótnak a minőségi behatárolása az Erdélyi Fejedelemségben, és a Habsburg-házi uralkodók uralma alatt álló királyi Magyarországon nehézkes. Érdekes módon Seewann a törökök által uralt magyarországi részekben található német városok körülményeit kissé elhanyagolja, mert

nem vonja be Kollers⁵ erre vonatkozó újabb kutatási eredményeit. Ez már csak azért is meglepő, mert a török időket a szerző igen részletesen és jól megszerkesztett alfejezetekben tárgyalja, hiszen a török hódítás alatti háborúkkal köti össze a német városrendszer meggyengülését, sőt a török hódoltság hagyatékeként vázolja a délszlávok dél-északi irányú vándorlását és e térségekben való sűrűbb letelepedését. A harmadik fejezet negyedik alpontjaként Seewann a különféle szláv letelepedések általános gazdasági és politikai feltételeit 1711-ig tárgyalja, azaz a Magyar Királyság szervezetének akkori jellegzetességeit is behatóan elemzi. A fejezet utolsó alpontjában a szerző a délszláv vándorlásokkal kapcsolatos (1686–1704) térségbeli sajátos és ideiglenes jellegű elemeket és körülményeket is világosan felvázolja.

A negyedik fejezet,⁶ amely több mint kétszáz oldal terjedelmű, központi szerepet tölt be az első kötetben. A fejezet e jellemzője nemcsak a két részben tárgyalt alpontok arányos megoszlásának köszönhető, hanem magának a választékos témafeldolgozásnak is. Itt egy érdekes alternatív megközelítésről van szó, hiszen a kutatás mai állapota szerint a török fennhatóság alá tartozó földesúri településekkel kapcsolatos adatok általánosítása mindmáig homályos. Seewann olyan jellegzetes kutatók munkáira támaszkodik a harmincas évekből, mint Schünemann⁷, Stanglica,⁸ vagy a Magyarországra kivándorolt német telepesekkel kapcsolatos időszerűbb tényfeltárás kapcsán például főként Kraus⁹ kutatásait használja. Így a fejezet első részének változatos alpontjaiban a szerző a különféle magyarországi régiókba bevándorló vagy akár betelepített német telepesekről, az állami jellegű népszabályozás eszközeiről, (kényszervándorlások) illetve a II. József fele betelepítési (Bácska) és reprivatizációs politika (Bánság) következményeiről tájékoztatja az olvasót. Seewann körvonalazza a XVIII. században Magyarországra bevándorló németességgel kapcsolatos számarányok körüli jelentős eltéréseket. Így felhívja a figyelmet Dávid Zoltán¹⁰ demográfus 1957-es ta-

5 Markus Koller: *Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606-1683)*. Stuttgart 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa), 36–38. o.

6 „A letelepedések évszázada, 1711–1790”

7 Schünemann Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, Berlin 1935.

8 Stanglica Franz: *Die Auswanderung der Lothringer in das Banat und die Batschka im 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1934.

9 Karl-Peter Krauss: *Deutsche Auswanderer in Ungarn. Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert*. Stuttgart 2003 (Schriftenreihe des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 11)

10 Dávid Zoltán: *Az 1715-20. évi összeírás [Die Konskription der Jahre 1715–1720]*, in *A történeti statisztika forrásai*, hrsg. Von József Kovacsics, Budapest 1975.

nulmányára,¹¹ ugyanakkor a szerző azt is megállapítja, hogy Acsády Ignác¹² 1896-os hozzávetőleges számításai ennél sokkal valószerűbbek,¹³ mivel az utólagos kutatások is inkább ezeket a számokat igazolják.¹⁴

Az ötödik fejezetben a szerző a német ajkú polgárságot és ezen körök magyar nemzeti önazonosulásának kérdéskörét (amely a XVII. századig nyúlik vissza) helyezi a középpontba. Ez a különleges történeti láttatás az 1790-es évektől 1848-ig van jelen a fejezetben¹⁵ csakhogy valójában Seewann „a német-magyar identitásvonal” egybeesését az 1799-től 1848-ig tartó időintervallumon belül véli felfedezni. Itt a szerző olyan mély európai hatásokat is megnevez, mint például a francia forradalmi-ellenforradalmi mozgalmak, és így jut el a magyar reformkor kibontakozásának a bemutatásához is. Mégis megállapítható, hogy bár a német értelmiség a magyar nemzeti mozgalmak keretén belül (1790–1848) megpróbált ellenállni a németisége geopolitikai, majd később (1825-től) a reformkori magyar előkelők nyelvi és kulturális elmagyarosító törekvéseinek – ezt Seewann meglehetősen vázlatosan tárgyalja. Miért van ez így? Talán azért mert a szerző itt főként Stephan Ludwig Roth nyelvharcat helyezi érvelése középpontjába. Mégis, a kritikus olvasó rögtön észreveheti, hogy ez az 1842-es eseménytörténeti momentum eléggé hézagosan van beágyazva ide, hiszen az erdélyi századok mélyebb társadalmi-történelmi összetevőinek részletesebb tárgyalása jelen esetben mégiscsak elvárható lenne, ha nem másért, már csak a társadalmi és történeti összefüggések tágabb értelemben vett pontosabb megértése miatt is. Ellenben a szerző történelmi bizonyítékokkal támasztja alá azon állítását, mely szerint időszakonként és helyenként az egyházak is előszeretettel használták az elmagyarosítás eszközeit. Seewann az ötödik fejezet utolsó és nagyon rövidre sikerült alfejezetében próbálja ezen állítását tényszerűen bebizonyítani.

Az 1848-as forradalmi eseményeket a hatodik fejezetből ismerhetjük meg részletesebben, amelyben Seewann a szlovákok, szerbek, románok, de különösképpen az erdélyi századok, a német polgárság és a bánáti svábok forradalmi hozzáállását külön alfejezetekben fejtegeti. Azonban megfigyelhető, hogy például az 1844-es nyelvtörvény következményeinek a tárgyalása túl rövidre sikerült, illetve itt az egyházakkal és iskolaügyi folyamatokkal

11 A kutató az ország 1720 körüli össznépességét négymillió főre becsüli e tanulmányban.

12 [Acsády, Ignác:] Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721, Budapest 1896.

13 Acsády két és félmillióra becsüli a török háborúk utáni össznépességet.

14 Kovács Alajos: Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnése óta. Budapest, 1919.

15 Ez alatt a következő oldalakat értem Seewann monográfiájából: 238–277.

kapcsolatos adatok is igencsak hiányosak. Feltételezhető, hogy ez azért van így, mert Seewann nem fordít elég figyelmet a forradalom előtti események egységesebb, részletesebb és polgári vonalak mentén történő bemutatására, amit az előző fejezetekben megcéloz, de aztán az 1848-as forradalmi kormány politikáját már kizárólag különféle nemzeti reakciós irányokként ábrázolja.

A szerző csak futólag érinti a német polgárság helyzetét, és azt is csak olyan központokban, mint például Pozsony vagy Pest. Sőt, Seewann teljesen mellőzi az akkori német lakosságot érintő jobbágyfelszabadítási kérdéseket, holott ezek a fontos szempontok ugyanúgy hozzátartoznak a korabeli polgári és társadalomtörténeti realitásokhoz, illetve magához a korszellemhez, mint például a nemzetiesedés irányvonala a 48-as eseményekhez. Az ma már nem kérdéses a történetírásban, hogy bizonyos nemzeti-polgári törekvések az 1848/49-es magyar nemzeti politikai iránnyal ellentétben vagy éppen ezzel párhuzamosan fejlődtek vagy ütköztek. A fejezet a bánáti és bácskai sváboknak 1849-ben a császárnak címzett folyamodványa rövid tárgyalásával ér véget. Ebben a felterjesztésben a svábok alapján véve a Szerb Vajdaság létrehozása ellen tiltakoznak egyenesen Bécsben.

A hetedik fejezetben a szerző a neoabszolutizmus nemzetséggpolitikájával foglalkozik, vagyis az olvasó egy főként politikai jellegű visszavilantásban találkozik a Szerb Vajdaság sajátos helyzetének bemutatásával. Ugyanakkor itt Seewann a birodalomban uralkodó különféle oktatásügyi viszonyokat is találóan összegzi. A befejező fejezet kulcsfogalmai közé olyan szavak tartoznak, mint a társadalmi beilleszkedés, a mobilitás és a megtervezett betelepítések. Itt a szerző a német államokba történő bevándorlásokhoz fűződő (1842–1848) szakvitával indít, majd ugyancsak e téma kapcsán rátér a további évek (1850–1859) telepítésekkel kapcsolatos tisztázatlan kérdéseire. Így az olvasó nemcsak az 1848 előtti németajkú telepések bevándorlási adatairól kap átfogóbb képet, hanem a Szerémségbe és Szlavóniába irányuló betelepítések egyik fontos gazdasági ösztönzőjével is megismerkedhet. Ma már köztudott, hogy ezekben a régiókban a császári hatóságok különféle adókedvezményekkel és más törvényes eszközökkel mesterségesen is befolyásolták a földek árát a sikeresebb betelepítések érdekében.

A szerző harminchat kiadott forrásszöveget sorol fel a függelékben (IX), azonban megfigyelhető, hogy ezek közül egyikre sem hivatkozik közvetlen módon a tanulmányban. A következő függelékes részbe (X) Seewann további forrásjegyzéket csoportosít, de itt meg az a jellegzetesség dominál, hogy a tényleges forrásmunkáktól egészen az emlékezésekig sokrétű és

minőségű források keverednek egymással. Továbbá a könyvészet alcímszó alatt a bejegyzések száma az ezerhatszáz-as határt súrolja, ám nyilvánvaló, hogy ebből a nagyszámú felsorolásból egy nagyobb részarány már a második kötetre vonatkozik. A tárgymutató (XI) nagyban segíti az olvasót a tájékozódásban. Főként érvényes ez az állítás a helység- és személynévtári részekre, de a helység és névegyeztető táblázat külön van választva a helységnévtártól. Esetenként a mai helységnevek szinte gépiesen vannak hozzárendelve német megfelelőjükhöz, de ez Prešov esetében Eperjes lenne, ugyanis a várost „Preschau”-nak kizárólag a második világháború ideje alatt nevezték.

A szaktanulmány végén (XII) négy felnagyított színes térkép is található, amelyek csak nagyjából biztosítanak eligazítást a magyar toponímiákban tájékozatlan olvasónak, főként, ha olyan specifikus helytörténeti részletességekbe menő adatokra gondolunk, mint amilyenek a negyedik fejezetben sorozatosan előfordulnak. Sőt, az olvasó hiába keresi például az említett fejezetben a XVIII. századi szlavóniai németekkel kapcsolatos bevándorlási adatokat, mert ezt a szerző bevezetőnek szánja egy másik fejezethez, vagyis a belső vándorlások témakörhöz, ami egyúttal azt is bizonyítja, hogy egyes fejezetekben¹⁶ az időrendi sorrend néha mesterségesen felborul. A könyv grafikai kivitelezése nem nevezhető minőséginek, sőt az ábrázolások, illetve képek teljesen hiányoznak. A szögletes zárójelekben dőlt betűkkel betűzött magyarázó bejegyzések, ilyen formátumban és terjedelemben inkább elvonják az olvasó figyelmét az eredeti gondolatmenettől, semhogy ténylegesen tájékoztatnának.¹⁷

Az első kötet fő témái közé tartoznak a középkori telepítések, a török kor és az azt követő korszakok, vagyis a reformkor, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc és a neoabszolutizmus kora. Az adatok pusztá közlése helyett Seewann a különféle hatósági rendelkezések mögötti indítatások után kutat és ezek figyelembevételével többsikúan elemzi a történéseket és néha ezek háttérkörülményeit is.

Megjegyzendő azonban, hogy a többsikú elbeszélés alkalmazása ellenére sem teljesen nélkülözhetők a biztosra vehető összekötő esemény- vagy társadalomtörténeti utalások, főleg akkor nem, ha a szerző korszakokat átfogó bemutatásokat is megcéloz. Az ilyen utalásokkal a szerző néha igen csak takarékoskodik. Habár Seewann jól érezhetően arra is törekszik, hogy összefüggő stílusú tudományos keretet biztosítson a gondolatainak és az adatbevitelnek, mégis talán pontosan emiatt érződik, hogy a leegyszerűsített

¹⁶ Ez történik például a négyes és nyolcas fejezetekben.

¹⁷ Ilyen zavaró betűzések többek között az 54-es, és a 100–102-es oldalakon találhatók.

narratíva néhol túlságosan is vontatottá válik. Alkalmadtán az olvasónak az az érzése támad, mintha a szöveg időközönként megakadna, vagy egyes fejezetek nem lennének teljesen befejezve. Ennek a töredezettségnek az egyik oka az lehet, hogy a fontosabb szövegrészek nagyrészt német, másrészt magyar nyelvű szakirodalomból és forrásokból vannak összeállítva és ezek gördülékeny összedolgozása nem mindig akadálymentes. Egyes részek hol túl németesek, máskor meg az olvasó azt észleli, hogy a narratíva erőltetetten magyaros. Továbbá némely fejezetben nem egészen világos a „német” szó etnikum, vagy kisebbségi értelemben vett használata sem, de éppen a különféle korszakbeli eltérések miatt nem ártana pontosabban meghatározni, hogy melyik német népcsoport átmeneti fázisáról referál a szerző. Egyik megfogalmazásban Seewann „idegen etnikai csoportnak” (58. o.) nevezi az erdélyi szászokat, de előfordulnak a könyvben másfajta elírások¹⁸ is, amelyeket egy alaposabb lektorálás alkalmával biztosan hatékonyabban ki lehetett volna küszöbölni. Most megvizsgáljuk, hogy mit tartogat az olvasó számára a második kötet.

*

Seewann a második kötetet a magyar nemzeti állam létrejöttének az előzményeivel indítja¹⁹ és a nemzeti államiság kifejlődését európai vonatkozásokban²⁰ is tüzetesen megvilágítja.

A szerző bemutatja a neoabszolutizmus bukását, az 1867-es kiegyezést,²¹ a modern magyar nemzetállam kialakulásának körülményeit és változatos sajátosságait. Megfigyelhető, hogy a könyv fejezetei megegyeznek az újabb magyar történelem korszakaival és az is megállapítható, hogy ez a fajta korszakolás meghatározó jelentőségű a magyarországi németek történelmére nézve is.

A kutató vizsgálódásaiban kitűnő precizitással körvonalazza az itteni régiók jellegzetességeit, továbbá következetesen elemzi a kisebbséget és a magyar többséget is formáló bonyolult német ki- és bevándorlási hullá-

18 Ilyenek fogalmi zavarok például „a Magdeburgi városjog” (40. o.), a „luxemburgi császári dinasztia” (46. o.) vagy elírások, mint a császári írásmód „német írás (Sütterlin)”-ként való (133. o.) megnevezése .

19 A szerző már a Bevezetőben (I) leszögezi az 1848-as rövid momentumot, mint első fennálló magyar nemzetállami próbálkozást, amely a cári katonai beavatkozás miatt gyorsan meghiúsul.

20 Egy ilyen jellegű elemzés főleg a Bevezető (I) rész (2) alfejezetében található, de a szerző többször is összehasonlítja a magyar helyzetet az európai viszonyokkal és fordítva.

21 „A magyar nemzetállam 1867–1914” című részben (II. fejezet) az olvasó nemcsak a magyar nemzetállamiság és a kiegyezés előfeltételével, de a korabeli elmagyarosítási törekvések különféle (kisebbségpolitikai, jogi és iskolaügyi) vetületeivel is megismerkedhet.

mokat.²² Ezen túlmenően Seewann behatóan foglalkozik a magyarországi németiség szervezeteivel, a kisebbségi jogokkal és azokkal a kemény megpróbáltatásokkal (üldöztetések, száműzetések és kitelepítések), amelyeket ez a népcsoport többszörösen is elszenvedett történelme folyamán Kelet- és Közép-Európában. A kutató a magyarországi német kisebbség eseménydús integrációs körülményeit az 1994/95, 1998, 2002 és 2006-os önkormányzati választások statisztikáival bezárólag figyelmesen elemzi ebben a tanulmánykötetben.²³

Akárcsak az előző kötetben, Seewann mindenekelőtt a német lakosság szociális és politikai feltételeit és lehetőségeit mutatja be, és a második részben ezeken keresztül közelít az osztrák-magyar dualizmus korához. Így az olvasó az 1868-as nemzetiségi törvénnyel, illetve ennek az előfeltételeivel és kemény politikai gyakorlatával is megismerkedhet, ugyanakkor más jellegzetesebb, a német kisebbségi létet nagymértékben alakító kihatásával is szembesülhet. Ilyenek például a törvény oktatásügyi, publicisztikai, gazdasági, szakpolitikai és a helységnevekre gyakorolt különféle hatásai. Seewann ilyen összefüggésben a megszilárduló hazai és külföldi nemzeti egyesületek szerepét is hangsúlyozza, sőt a korabeli „magyar nemzeti diskurzus” tömegeket mozgósító összetevőire is kitér.

A kutató elemzéseinek középpontjában a szűkebb értelemben vett magyarországi német kisebbség helyzete, fennmaradásáért folytatott küzdelme és csoportszerveződési igényei állnak. Seewann tárgyilagosan szembesíti az olvasót a XIX. és XX. század fordulóján szervezkedő németiség kritikussabb momentumaival,²⁴ ugyanakkor párhuzamosan elemzi a nagytöbbségtől vallásilag és nyelvilag is elkülönülő német kiscsoportok jellegzetességeit. Annak ellenére, hogy a németiség alapján véve nem kimondottan zárt településeken élt a magyar részeken, mégis ők is ugyanúgy ki voltak téve a korabeli elmagyarosítási törekvéseknek, mint más ekkori etnikumok és népcsoportok tagjai, akik a nemzetiesedés útjára léptek e régiókban. Így tehát a német előkelőségeknek is fokozatosan és áldozatok árán ki kellett vívniuk az elismerést a saját „nemzeti kultúrájuk” iránt (90–91. o.). Az effajta nemzeti elismerésért folyó küzdelem a többséggel vagy más csoportokkal szemben már a XIX. század végén elkezdődött a német értelmiségiek köreiben.

Habár a továbbiakban a szerző statisztikákkal támasztja alá a németiség alcsoportokra való lebomlásával kapcsolatos kijelentéseit (90–93, 125. o.)

22 A második rész III. fejezetétől a VI. fejezetig bezárólag az olvasó folyamatosan találkozhat a megnevezett témakörök más és más időbeni vetületeivel.

23 Ilyen jellegű elemzésekkel főleg a VI. fejezet 6. alfejezetétől kezdődően találkozhat az olvasó.

24 Itt főként a magyar részekről van szó.

mégis kritizálható az a tény, hogy ezeket az adatokat nem hasonlítja össze ugyanazon településeken élő más nemzetiségek számarányaival. A jobb átláthatóság jegyében az a kérdés is felmerülhet itt az olvasóban, hogy a szerző miért nem elemzi például régiók szerinti lebontásban ezeket az adatokat? Így a felhasznált táblázatok is sokkal szemléletesebbek lehetnének. Vagy ott van például az erdélyi szászokról szóló alfejezet,²⁵ amelyben Seewann egészen a kora újkorig vázolja e népcsoport sajátos politikai, gazdasági és társadalmi körülményeit, de sajnálatos módon teljesen hiányoznak a párhuzamok a bánáti németiség fejlődési vonalaival, pedig köztudott, hogy a két népcsoport történelmében sok érdekes hasonlóság is fellelhető.

A kutató meglepő módon kezeli a többségbe való beolvastási törekvések problémakörét, hiszen ez esetben alapvető különbséget tesz a vidéki (svábok) és városi területeken élő lakosság (erdélyi szászok) kiindulási helyzete között. Így a „magyar nemzet, mint nagycsoport iránti társadalmi elkötelezettség” és a „nemzetiség nélküli csoport” feltételei között a Magyarországon élő németeknek gyakorlatilag csak 1918 után adatott meg az az „érzelmi-ideológiai ajánlat” (94. o.), mely szerint ez a kisebbség népközösségként hivatalosan is felléphetett.

A továbbiakban Seewann sikeresen rámutat arra, hogy a „tanácsköztársaság közjátékát” hogyan használták ki a magyar érdekérvényesítők, hiszen ez a tematika látszólag egy ideig nyitott maradt, legalábbis a trianoni békeszerződésig. A német kisebbségi lét feltételeként a szerző a Népszövetség rendszerére hivatkozik, mint érvényes nemzetközi kisebbségvédelmi politikai jogalapra. A történész itt azt is megerősíti, hogy a Horthy-féle külpolitika különös tekintettel volt „Németország pártfogói szerepére”. Így a német–magyar külkapcsolatok fényében alakuló magyar állami kisebbségpolitika belpolitikailag is erős képviselőt kapott a konzervatív egyházi vonalon. Ilyen értelemben nem elhanyagolhatóak Jakob Bleyer azon törekvései, amelyek alapján a németül beszélő magyarok is tagjai lehettek volna egy „oszthatatlan magyar politikai nemzetnek” (292. o.), csakhogy ez az elképzelés közben (a gazdasági világválság beköszöntével) teljesen megghiúsult a politikai gyakorlatban. A Trianon utáni politikusok már megerősítették a nemzeti kisebbségek elleni politikájukat Magyarországon, és a német kisebbséget ugyanúgy eszközként használták fel, akárcsak a Német Birodalom által nyújtott más különféle szervezeti-szerkezeti lehetőségeket. Ennek eredményeként egy jelentősebb „etno-politikai mozgósítás” (276. o.) is létrejött Magyarországon, és ezáltal a német kisebbség nagyban szétterjedett szervezettel, majd 1938-ban a nemzetiszocialista népszövetségben,

25 A szerző a III. fejezet 12. alfejezetétől foglalkozik kimondottan ezzel a népcsoporttal.

a VDU-ban egyesült.²⁶ A második bécsi döntés után megnőtt a német népcsoportok etnikai súlya a magyar területeken, és így ez a kisebbség még kiszolgáltatottabbá vált a Német Birodalommal szemben. Nem elhanyagolható ilyen értelemben a Waffen-SS-be való toborzások sikeres hangulatkelte sem, sőt a szerző a Magyarországhoz csatolt észak-erdélyi és bácskai (1940) némettség különféle szerepvállalásait is kritikusan tárgyalja.

Seewann bemutatása alapján megállapítható, hogy az érintettek (hovatarozás és szociális háttér szerint) különféleképpen válaszoltak a világháború következtében felgyorsuló eseményekre és számonkérésekre. Az 1946-ban halálra ítélt népszövetségi vezető (Franz Basch) életéből itt bemutatott részesemények is azt bizonyítják, hogy a német kisebbség nagyban ki volt szolgáltatva a Harmadik Birodalom hatásainak. A történetek alapján a szerző szerint Basch ténylegesen „egy politikai per áldozatává válik, ahol az ítéletet már az elején meghozták”. (312. o.)

Seewann arra is rámutat, hogy a második világháború alatt, mind a szövetséges erők képviselői, mind egyes száműzetésben lévő kormányok²⁷ már különféle száműzetési terveken dolgoztak. Sőt mi több, a szerző „a száműzetési tervek” (331. o.) végrehajtását is összehasonlítja csehszlovák és magyar viszonylatban.

Az ötödik fejezetben a kutató nemcsak a német kisebbség kitelepítésének, áttelepítésének és száműzetésének számos kelet európai vetületével foglalkozik (1946–1950), hanem különösképpen a Magyarországról kiutasított németek visszatéréséről is tárgyilagosan beszámol. Az újrakezdés számos nehézsége ellenére a hazatérő száműzöttek „nem vonakodtak a nehéz munkától és a megerőltetésektől sem”, (368. o.) így szorgalommal próbálták meg többen is visszavásárolni eredeti tulajdonaikat és elkobzott házaikat.

A második kötet utolsó fejezetében (VI) Seewann behatóan tanulmányozza a szocializmus időszakát (1949–1989). A lenini nemzeti politikai alapfogalmak bemutatása után a kutató rámutat a közben kifejlődő sajátos szovjet nemzeti elképzelés irányaira, vagyis ennek az elgondolásnak a hogyanját és mikéntjét taglalja a kelet-európai országok példáján. Itt a szerző főként a Magyarországon élő németek sorsfordulóit tartja szem előtt, különös tekintettel az 1938–1989 közötti időszakra, amelyet a 7. alfejezetben a „liberalizálódás és rehabilitáció” kulcsszavakkal illet. Seewann az 1989-es év hatásainak egy egész alfejezetet szentel (9) és az 1994–2006 közötti idő-

²⁶ Mint náci népszövetségi szervezet a Volksbund der Deutschen in Ungarn (VDU) egyik fő célja a magyarországi németek disszimilációja volt.
²⁷ Seewann ezeket a kormányokat a „Berlin–London–Prága–Budapest” vonalként mutatja be az V. nagyfejezetében és szemléletesen ábrázolja a Kelet- Európában élő német kisebbségi csoportok elűzetését.

szak alatt elért teljesítményeket, vagyis a sikeres kisebbségi önkormányzati rendszerek kifejlődését pozitívan ítéli meg. Így, a szerző szerint, az 1989 után létrejövő „nemzeti iskolák és a nyelvi kompetencia” valamennyire mégiscsak enyhíthetnek a szocialista évtizedek alatt a kisebbségek ellen beindult uniformizáló törekvések közép és hosszú távú visszafordíthatatlan következményein.

Ebben a szintézisben a kutató vizsgálódásai már csak azért is meggyőzők, mert amennyire a jelenlegi kutatási eredmények ezt megengedték, főként a kelet-közép-európai német kisebbség (ezen belül a magyarországi) helyzetének tágabb értelemben vett egységes bemutatása áll e kétkötetes mű középpontjában. Mindez úgy valósul meg, hogy Seewann a kisebbségi kutatással kapcsolatos eredmények széles skáláját is beveti fejtegetéseiben és nemcsak a szokásos háromszögű kapcsolatrendszer (anyaország, állam és kisebbség) bemutatására szorítkozik. Seewann szembetűnő elemzései történelmi éleslátásról tanúskodnak és általában kiegyensúlyozott végkövetkeztetésekkel párosulnak, habár az is megállapítható, hogy a szerző egyes érvelése néha túlzottan leegyszerűsített, mint például azon állítása, hogy Magyarországon a második világháborúig nem volt a kisebbségeket pozitív irányba megerősítő „kisebbségpolitikai elképzelés” (277. o.).

Akárcsak az első kötetben, ebben a második részben is jócskán akadnak elírások vagy pontatlan megfogalmazások, mint például „újabszolutizmus” (114. o.); a III. fejezet 9. részében, vagy az a 9. oldalon lévő pontatlanság, hogy a horvát-szlavón területi autonómia nemzeti jellegű volt. Ez nem így volt, mert az a fajta területi önállóság, amiről ott szó van, az tulajdonképpen történelmi-államjogi alapokon nyugodott. Csakúgy, mint az első kötetben a „helységnev-egyeztető”, itt sincs beépítve a „helységnevgyűjtőbe”, de mégis megállapítható, hogy ez még így is hasznos, akárcsak a nagyon jól összeállított „személynévtár”. A függelék nagyrészt ismeretlen forrásszövegeket tartalmaz,²⁸ ezekből 16 magyar nyelvű anyag, amelyekből csak kettőnek van német nyelvű fordítása. Bármennyire is sajnálatosak a fent említett szerkesztőségi hiányosságok, ezek mégsem csökkentik a könyvben bemutatott tények eredetiségét és tudományos értékét.

Végkövetkeztetésként elmondható, hogy Seewann jól dönt akkor, amikor a német kisebbséget úgy mutatja be a dualista magyar időkig visszamenőleg, hogy ezt a korszakot, a Trianon utáni Magyarország szemlélődőjének a szemszögéből közelíti meg. Ez a fajta módszeresség nemcsak a tények átláthatóságát segíti elő, hanem a mű tudományos értékét is jelentősen megnöveli. Ilyen értelemben Gerhard Seewann szintézise sikeres életmű is egy-

28 Tulajdonképpen 23 darab új forrásanyag feltárásáról van szó.

ben, amely nemcsak a kutatóknak, hanem a nagyközönségnek is szól. A két kötetben közzé tett történelmi eredmények és feldolgozott statisztikák nemcsak a magyarországi német kisebbség számára lehetnek iránymutatóak, hanem a német külpolitika és a magyar bel- és külpolitika számára is.

Gerhard Seewann: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Bd. 1: Vom Frühmittelalter bis 1860 (A németek Magyarországon a kora középkortól 1860-ig) Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung; Bd. 24/I²⁹, Marburg: Herder-Institut 2012. 540 o.

Gerhard Seewann: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006 (A németek Magyarországon 1860-tól 2006-ig). Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung; 24/II, Marburg: Herder-Institut 2012. 654 o.

Eperjesi Zoltán

29 Tanulmányok a kelet-közép-európai kutatásokról, Kötet 24/I (A könyvismertető szerzőjének szabad fordítása)

MŰVELŐDÉS- ÉS ESZMETÖRTÉNET

Dél-tiroli családtörténet mint mikrotörténelem

„Ez nem történelmi könyv... Hanem emlékirat, emlékezetkönyv (libro di memoria)” – siet kijelenteni (21. o.) *Örökség. Családom története a Birodalom és a faszizmus között* (Eredità. Una storia della mia famiglia tra l'Impero e il fascismo) című munkája előszavában a szerző, Lilli (Dietlinde) Gruber, ismert olaszországi televíziós újságíró, többszörösen kitüntetett író, „europarlamenti” képviselő. De vajon nem minden történelmi könyv „emlékezetkönyv” egyszersmind és viszont: nem minden emlékirat történelmi visszatekintésű? A bolzanói születésű, dél-tiroli származású, „tökéletesen kétnyelvű” (177. o.) közéleti és médiaszemélyiség családja krónikájának első részét, az 1902 és 1939 közti történéseket feldolgozva, szűkebb hazája, a „Heimat” (19., 344–345. o.), Dél-Tirol, Trentino Alto Adige történetét is felidézi, mégpedig legdrámaibb, legtragikusabb sorsfordulója idején.

A „családregény” hősnője az író nő dédanyja, Rosa Tiefenthaler, fő forrásműve pedig az ő naplója, melyből a mű sokszor és bőven idéz. Rosa a könyv alcímében „birodalomnak” nevezett Osztrák–Magyar Monarchia alattvalójaként osztrák identitással nevelkedett fel, nem zavarták, nem is igazán jutottak el tudatáig a „boldog békeidők” etnikai feszültségei németek (osztrákok) és olaszok között, melyek az innsbrucki egyetem olasz nyelvű jogi karának tiszavirág-élete alatt összetűzésekkig, olaszverésekkig s az intézmény gyors betiltásáig fajultak (57–59. o.).

Dél-Tirol olaszok általi elfoglalását az általa már akkor „világháborúnak” nevezett (93. o.) Nagy Háborúban Rosa úgy élte meg, mint minden honfitársa, földije: az olasz „árulás” gyümölcseként (99–101., 17. o.). A megvető „Welschen” szóval illetett olaszok (101, 107, 348. o.) hódító és elnyomó uralként szenvedte meg mélyen és ítélte el a legkeményebben.

A versailles-i „békeszerződés áldozatául” esett (140. o.) Dél-Tirol „olaszosítása” (italianizzazione, 149. o.) brutális méreteket és zsarnoki formákat öltött Mussolini fasiszta-nacionalista diktatúrája alatt. Betiltották a „Tirol” nevet (178. o.), az olaszban nem létező „k” és „j” betűk iskolai használatát (156. o.), még a személyneveket is „visszaolaszosították” állítólagos, felté-

telezett (valójában sosem létezett) „eredeti latin alakjukra”: a Fuchs Volpi lett, a Gogl Golfi, a Bernlochner Baldi, a Bischof Bisofi (180. o.), Kurtatsch helységnevből Cortacciát, Neumarktból Egnát, Pinzomból Pinzanót csináltak (153. o.). A legyőzött (tegnapi) osztrákokat sovíniszta diadal-émlék-művel alázták meg (172. o.). A német nyelvű oktatást illegális, titkos, föld alatti „katakomba-iskolákba” (Katakombenschulen) kényszerítették (151., 345. o.)...

E „kolonizációval” (316. o.) szemben a kétségbeesett dél-tiroliak – mintegy a „huszonkettes csapdjába” kerülve – szövetségest reméltek-véltek találni Hitlerben és nemzetiszocialista pártjában (183–185. o.). Mint kiderült, életveszélyes szövetségest. Lilli Gruber dédanyja leányának, Hellának történetével példázza hogy a fasiszta nacionalizmus zsarnoksága miként tett oly sok tiroli embert náci szimpatizánssá (200–210. o.), a gyűlölt Mussolinival és a vele lepaktáló osztrák Dollfuss kancellárral szemben a párizsi békediktátum igazságtalanságainak orvoslását, a németek egy hazában való egyesítését ígérő „szeretett Führer” bálványozójává (189., 209. o.).

A könyv egyik legérdekesebb eleme, legújyszerűbb hozadéka, hogy a feketeinges „Ventennio” során Dél-Tirolban létezett egy olyan antifasiszta ellenállás is, amely nem volt sem liberális, sem kereszténydemokrata, sem szocialista, sem kommunista, hanem hitlerista (229. o.). Magyar olvasókban ez főleg azért ébreszthet kíváncsiságot, mert ilyen messziről vezetett el az út oda, hogy mára a demokratikus Olasz Köztársaság „dél-tiroli modellje” példamutató hivatkozási alap lett nálunk is a közép-európai nemzetiségi kérdések mintaszerű rendezését illetően (l. pl. Gál Gyula: *A dél-tiroli kérdés*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995, 41–42. o.). Idáig azonban hosszú, tekervényes, rögzös, nehéz „via dolorosát” kellett végigjárniuk az érintetteknek.

„A lázadó Hellát” (228. o.) – aki a Mussolini-rezsimmel szemben a hitlerizmusra nevelte a tiroli ifjúságot – a fasiszta titkosrendőrség megfigyelte, házkutatást tartottak nála, letartóztatták és végül, 1938-ban öt esztendei belső száműzetésre, kitelepítésre ítélték, kényszerlakhelyeül a dél-olaszországi Basilicatát jelölve ki (228–246. o.), ahonnan csak a Duce személyes kegyelméből térhetett vissza (293. o.). Nép- és sorstársainak időközben nem épp kegyelmi állapot jutott osztályrészül. Hitler „elárulta” Dél-Tirolt, feláldozta a Mussolinival kötött fasiszta szövetség oltárán (266–267. o.). A háborús szövetségi stratégia erősebbnek bizonyult a „nemzetegyesítés” politikájánál. Hamarosan, 1939-ben a keservesen csalódott, illúzióiból kiábrándult kisebbség „választhatott Németország és Olaszország között” (320. o.), vagyis aközött, hogy marad „elolaszosított” szülőföldjén vagy távozik

a „nagynémet anyaországba” (320–340. o.). Két diktátor így „vágott ketté egy népet” (334. o.). Hetvenezen költöztek el (330. o.), a többiek maradtak, köztük Rosa és családja. A matriarcha „meghalt, mert nem tudott élni egy megbolondult világban”, ezért „inkább a halált választotta” (341–342. o.).

Lilli Gruber „emlékkönyvének” erénye, hogy úgy érzi át és teszi átélhetővé ősei érzelmeit és szenvedéseit, hogy előítéleteiket, szélsőségeiket nem osztja. Nem esik semelyik nacionalizmus csapdájába sem. Német ajkú ősökkel, olasz értelmiségiként és uniós politikusként, francia férjjel (48–51. o.) „európai állampolgárnak” vallja magát (974. o.), aki tanúságtételével és identitás-vállalásával együtt egy megbékélt Európa felépítésén munkálkodik.

Lilli Gruber: *Eredità. Una storia della mia famiglia tra l'Impero e il fascismo* (Örökség. Család története a Birodalom és a fasizmus között). Rizzoli, Milano, 2013. 355 o.

Madarász Imre

A Franciaországot megjárt külföldiek szótára

Az Előszóban *Pascal Ory*, a kötet szerkesztője – egyébként történelem professzor a Sorbonne-on – vázolja a mű alapelveit, a szócikkek kiválasztásának kritériumait. Megtudhatjuk, hogy „három vagy négy generáció óta több millió francia külföldi eredetű..., több francia régió történelmét befolyásolták ide érkezett olaszok, lengyelek, örmények, magyarok stb..., és sok idegen ország jelenkori vagy régebbi történelmét érinti francia földön élő diaszpórájuk, legyen szó Törökországról vagy Portugáliáról, Algériáról vagy Szenegálról.” Egyesek odáig mentek a francia nemzettel történő identifikációjukban, „hogymég a francia idegenlégióba is beléptek.”

A két legnehezebb kérdés a szelekcióban a következő volt: „Mi az, hogy »étranger« (ami a franciában „idegent” és „külföldit” egyaránt jelent – K. T.), és mi az, hogy »faire la France« (szó szerint: „Franciaországot csinálni”, ami metaforikus kifejezés, jelentése kb. annyi, mint: akik megfordultak Franciaországban – K. T.)? Az „idegen, külföldi” itt azokat jelenti, „akik francia vagy nem francia területen idegennek, külföldinek születtek. Nem tartoznak ebbe a kategóriába a külföldön született franciák, sem a volt gyarmatokon vagy [tengerentúli] megyékben születettek, így a rabszolgák vagy a szabadok, kezdve az algériaiakkal... De nem tartoznak ide a Monacói Hercegség alattvalói – de maga a monacói herceg igen –, sem a bevándoroltak gyermekei.” A pontosítások tovább tartanak, a kritériumok elég változatosak, olyannyira, hogy időnként konkrét példákon – pontosabban személyeken – keresztül magyarázzák a szerkesztők, ki mikor meddig volt külföldi, idegen (egyesek életében ez csak néhány évet jelentett), mikor vált franciából külföldivé, illetve külföldiből, idegenből franciává – az az igazság, nagyon izgalmas, tanulságos, sőt, meglepő életutaknak lehetünk tanúi a francia történelmet alakítók tekintetében. (Mi a két magyar megfelelő közül egyébként a továbbiakban a „külföldi” megjelölést használjuk). És itt a történelem *fogalom* alatt nemcsak történelmi *eseményeket* kell értenünk, hanem személyeket, mozgalmakat, bevándorolt közösségeket, akik meghatározott *tevékenységükkel* kerültek be a szótárba a francia történelem egyik-másik időszakában. De „politikai, etikai dimenziói is voltak annak,

hogy a külföldiek Franciaországot választották, amelyeket nem szabad alábecsülni” – mondja az Előszó. Itt – többek között – örmény, zsidó bevándorlókról, az új arab rendszerekben „nemkívánatos személyekké váltakról, polgári származású bevándorlókról is szó van, akik számára Franciaország mint célország választásában elsődleges szerepet játszott, „hogy a francia kultúrán nevelkedtek.”

A szerzők a „Franciaországban megfordultak” – legyenek azok tehát személyek, népcsoportok vagy szervezetek – névsorát tevékenységi szektorok és közösségi listák alapján jegyzik. Csak a számomra leglényegesebbeket emelem ki.

Kezdeném a képzőművészekkel.

Ki ne ismerné *Marc Chagall* festő nevét, aki „két hazában” született, az 1887-ben az Orosz birodalomhoz, ma Belorusziához tartozó Vityebszkben. 1910 és 1913 között Franciaországban élt, az I. világháború kitörésekor Németországban volt, onnan vissza kellett költöznie Oroszországba, ahol ugyan képzőművészeti biztosnak nevezték ki, de az orosz forradalommal szembeni ellenállása miatt 1923-ban visszatért – gyakorlatilag politikai okok miatt –, emigrált Franciaországba, ahol 1937-ben megkapta a francia állampolgárságot. Munkásságát elismerik, de a Vichy rendszer zsidóellenes politikája miatt, újra emigrálnia kellett, ezúttal az USA-ba ment, és ott is maradt 1948-ig. Ekkor ismét Franciaország, ahol már *André Malraux* is megbízásokat ad neki: 1964-ben az *Opéra Garnier* mennyezetét festi meg, de dolgozott a metzi, a reimsi katedrálisokban is. Művészetében egyesíti oroszországi emlékeit és párizsi impresszióit, mindez izgalmas, „konfliktusos és ambivalens” kapcsolatokat teremt alkotásaiban.

A sors és a történelem kifürkészhetetlen útjait illusztrálandó emelem ki megint egy „két országban” született festő nevét: *Vaszilij Kandinszkij*ről van szó, aki 1866-ban az Orosz Birodalomban, Moszkvában született, és Franciaországban halt meg. Az absztrakt művészet kiemelkedő alakja, aki életét Párizs, München és Oroszország között osztotta meg. Részt vett az új, szovjet állam művészeti életének újjászervezésében, 1921-ben mégis emigrált, ez alkalommal Németországba. Tanított, az iskolát azonban Hitler parancsára bezárták 1933-ban. Az 1927-ben kapott német állampolgárságtól ugyancsak a náci Németország megfosztotta, ekkor mint hontalan, Párizsban telepedett le, és egy Párizs melletti külvárosban halt meg. Feleségével együtt 1939-ben megkapták a francia állampolgárságot. Csak a II. világháború utáni években, halála után fedezik fel művészetét, melynek egyik tanúságtétele, hogy a párizsi *Musée national d'art moderne* dokumentációs részlege a Kandinszkij Könyvtár nevet vette fel.

Következő témánk Franciaország kulturális életének egyik meghatározó eleme a francia sanzon. Érdekes, hogy ennek a műfajnak – ennek a tipikusan francia műfajnak – a franciák által is elismert fő képviselője és bevallottan első számú nemzetközi terjesztője nem francia születésű, hanem örmény származású művész, *Charles Aznavour*, előadó, sanzoníró, zeneszerző, színész, zeneműkiadó. Az igaz, hogy Párizsban született, és két éves korában már francia állampolgár, a szülei révén azonban örmény származású. A család 1923-ban érkezett Franciaországba, édesapja Grúziában született, édesanyja török származású, aki túlélte az 1915-ös örmény népirtást, nővére Szalonikiben született. Charles sokszor emlegette a francia nyelv iránti szerelmét, és büszkeségét, hogy „az összes kontinensen nagykövete lehetett”. A sanzoníráshoz és -előadáshoz csak lassan jutott el, de azután olyan sikereket ért el, hogy Edith Piaf, Juliette Gréco, Gilbert Bécaud, Johnny Hallyday, Sylvie Vartan is műsorukra tűzték szerzeményeit. Ő ezenkívül a szintén világhírű sanzonénekes, Charles Trenet hagyatékának is őrzője. Pályafutásának kiemelkedő állomásai voltak 1960-ban az Alhambra, 1963-ban a New York-i Carnegie Hall. Dalaiban később olyan társadalmi témákat is érintett, mint a homoszexualitás. Kiváló alakításokat nyújtott színészként is, néhány alakítását itthon is megcsodálhatták a műértők.

Szintén sokoldalú, széles körű adottságokkal rendelkező művész – sanzonénekes és színész – volt az olasz származású *Serge Reggiani*, aki családjával együtt az olasz fasizmus elől menekült Franciaországba. Színészként olyan világhírű francia szerzők darabjaiban játszott, mint A. Sallacrou, M. Clavel, A. Camus, J.-P. Sartre, olyan filmrendezők filmjeiben alakított felejthetetlen szerepeket, mint M. Carné, H.-G. Clouzot, olyan szerzők dalait tolmácsolta, mint B. Vian, G. Moustaki. Franciaországban halt meg.

Mozi, film a következő téma.

Luis Buñuel spanyol származású filmművész 1925-ben ismerkedett meg Párizssal, ahonnan 1931-ben visszatért Madridba, de a polgárháború visszszakényszerítette Párizsba, ahol 1964-től kezdve aktívan részt vett a francia filmművészet alakításában, jobban mondvá, folytatta ilyen irányú munkásságát, hiszen – mint említettük volt – már dolgozott a francia fővárosban, ahol *Salvador Dalí*val szürrealista filmet forgattak *Andalúz kutya* címmel, majd 1930-ban egy mecénás házaspár támogatásával elkészítette az *Aranykor* című filmjét. Újból hazatért szülőhazájába, a polgárháború miatt azonban újból elhagyta azt, és megint Párizsban találjuk. 1964-től Franciaországban forgatja több jelentős filmjét.

Balet.

Egy világhírűvé vált név, *Szergej Gyagilev*, melynek viselője szintén „két országban” született: az akkori Orosz Birodalom és a mai Oroszország Szeliscsev nevű városában. Homoszexualitása miatt el kellett hagynia Oroszországot, ekkor került Párizsba, ahol az orosz művészetekkel kezdte megismertetni a párizsiakat. 1909-ben szervezte meg az első orosz balett-bemutatót a szentpétervári táncosokkal: a programnak nagy sikere lett, ekkor döntött úgy, hogy állandó társulatot alapít *Orosz balett* néven. Sikerült olyan művészeket bevonnia munkájába, mint Picasso, Debussy, Sztravinszky, Nyizinszkij, Lifar stb... A társulatot 1929-ben bekövetkezett haláláig irányította.

A mozi mellett az irodalom dicsekedhet a legtöbb névvel, és talán ez az a terület, a mozi mellett, amelynek legtöbb képviselőjét hazánkban is legtöbben ismernek.

Nálunk is jól ismert *Milan Kundera* neve: még egy „két országban” született szerző: 1929-ben az akkori Csehszlovákiában – ma Cseh Köztársaság – született jómódú polgári családban. Életére a XX. század két diktatúrája is rányomta bélyegét, nevezetesen a náci megszállás, majd a kommunizmus hatalomra jutása Csehszlovákiában. Tagja volt a kommunista pártnak, ahonnan „hatalom elleni izgatás” miatt először 1952-ben, majd másodsor 1970-ben is kizárták. Elhagyta Csehszlovákiát, és Franciaországban telepedett le mint politikai menekült. Rennes-ben, majd Párizsban tanított, 1979-ben megfosztották állampolgárságától, 1981-ben francia állampolgárságot kapott, műveit Franciaországban adják ki.

Magyar neveket találunk a zenészek között: *Kosma Joseph*, azaz *Kozma József*, akinek „*Les feuilles mortes* című dala jelenkorunk népszerű világezenéjének egyik legnagyobb sikere”, melyet számtalan feldolgozásban hallhatunk. A berlini Opera ösztöndíjasaként került Németországba, ahonnan 1933-ban a náciizmus elől kellett menekülnie „fillér nélkül” Franciaországba. *Cziffra Györgi* (!) (azaz természetesen *Cziffra György*) cigány származású zongoraművész, édesapjának az I. világháborúban mint ellenséges ország állampolgárának (Osztrák–Magyar Monarchia) kellett Franciaországból menekülnie, fiának, Györgynek, a kommunista Magyarországról, ahol szökési kísérlet miatt börtönre ítélték, és ítéletképpen követ kellett hordania a táborban. 1956 novemberében sikerült Ausztrián át Párizsba jutnia. Ettől kezdve „karrierje látványos fordulatot vett”. 1968-ban kapta meg a francia állampolgárságot. Az egész szócikk szuperlatívuszokban emlékezik meg róla mint Liszt zenéjének tolmácsolójáról és mint emberről. Olvashatunk azután a fotográfus *Kertész André*-ről (*Kertész Andor*), aki Franciaországot

elhagyva az USA-ba költözött, de ott, megismervén az „amerikai eldorádó határait”, visszatért Franciaországba, ahol megkapta a Fényképészet Nemzeti Nagydíját.

De itt most álljunk meg a főként személyekkel foglalkozó címszavakkal, és fordítsuk figyelmünket a Franciaországba bevándorolt *nemzeti közösségekre, népcsoportokra*, és válasszunk ki néhányat a kicsit részletesebb ismertetésre. Belőlük is több, mint félszázat sorol fel a könyv, ami önmagában jelzi a fontosságukat.

Hogyan szerepelünk mi, magyarok, a szótárban?

Tisztességes, témaarányos terjedelemben és ennek megfelelő objektivitással. Elsőként a Magyarországot és Erdélyt a Habsburg Birodalom alól kiszabadítani igyekvő *II. Rakóczi (!) (Rákóczi) Ferenc* névvel találkozunk, majd *Liszt Ferenc*ével, utánuk 1870–1880-ban *Munkácsy Mihály* (hibátlanul leírva!) bukkan fel. Ezek után művészek, festők következnek, majd *Ady Endre* neve. A magyarok sorsa rosszra fordult Franciaországban az I. világháború után, mivel ellenségként vettünk részt benne, ezért az ott élő magyaroknak el kellett hagyniuk az országot; ha nem tették ezt, *Kuncz Aladar (!)* sorsára juthattak, akit Yeu szigetére deportáltak. 1920 után indult meg újra a magyarok kivándorlása Franciaországba, igaz, csak kis számban. Ott ipari munkásokként, kézművesekként, bányászokként alkalmazták őket Párizsban, illetve Észak-Franciaországban. Grenoble-ban és Colmarban az 1930-as években a textiliparban találtak munkát. *Károlyi Mihály* a Tanácsköztársaság idején távozott Franciaországba, ott is halt meg. Az 1920-as években a magyarok különböző pártokat, politikai szervezeteket hoztak létre a CGT (Confédération générale du travail), a SFIO (Section française de l’Internationale ouvrière) vagy a CGTU (Confédération générale du travail unitaire) keretében. 1924-ben megalakult az FKP (Francia kommunista párt) magyar szekciója, amelyet azonban 1929-ben betiltottak. A kommunistákkal szemben jött létre egy „elvileg apolitikus magyar kolónia”, illetve alakult meg a magyar bírkózók klubja, a magyar egyetemisták szervezete, az újságírók szakszervezete stb... Észak-Franciaországban és Párizsban gyermekek részére magyar nyelvi tanfolyamokat szerveztek, katolikus és protestáns missziók alakultak. Párizsban egy Magyar Ház is létrejött, amelyet a Horthy-kormány is támogatott. De Franciaország-szerte találunk ebben az időszakban magyar szervezeteket, köröket. Károlyi Mihály névvel ismét találkozunk 1938-ban a Franciaország magyar barátai társaságának élén, amely társaság három ezer önkéntest toborzott a francia hadseregbe a II. világháborúban.

A két háború között ismét írók, művészek látogatták Franciaországot: *Márai Sándor*, *Brassai Gyula**, *Kertész Andor**, *Robert Capa**, *Victor Vasarely** (a *-gal megjelöltek külön szócikket kaptak).

A következő népcsoport nem köthető egy országhoz, viszont hazánkban is szinte mindennapi vitatéma: a cigányokról van szó, akik a „cigányok, romák” címszó alatt szerepelnek. A cikk értékét növeli, hogy etimológiai elemzést is ad a „cigány” szóról, vagyis annak a különböző nemzetek által adott elnevezéséről. Így Oroszországban, Közép-Európában és a Balkánon romák, cigányje” az elnevezésük, Spanyolországban zsitánok, Franciaországban bohémiaiak (Bohemia – Csehország latin neve) vagy manusok, szintik (zintik), a germán vidékeken Zigeuner, zingari vagy sinti Olaszországban. Maga a „cigény” elnevezés a XIX. században mint tudományos megjelölés terjedt el, és az itt felsorolt, különböző csoportok összességét jelölte, amelyek azonos életmódot és sorsot követtek. Franciaországban először a középkorban tűntek fel, de az idők folyamán egyre újabb hullámokban érkeztek, legutóbb a „romák” a volt szocialista táborból menekültek általában Nyugatra. A középkorban a cigányok (az egyszerűség kedvéért maradjunk meg ennél az elnevezésnél) egész Európában szétszóródtak az akkori görög államokból. A nyelvük, a romani, indoárja eredetű, de található benne új-perzsa és jelentős számú görög szavak. Franciaországban a „bohémiaiak” vagy egyiptomiak (!) királyi és nemesi hadseregekben is szolgáltak. *XIV. Lajos* azután arra való hivatkozással, hogy gyöngítse a nemesi hadseregeknek az erejét, az ott szolgáló „bohémiaiakat” elűzte, akik azután határmenti erdőkben vagy hegyekben rejtőztek el, hogy onnan bármikor az őket kevésbé sújtó törvényekkel rendelkező országokba menekülhessenek. Bonyolódott ennek a vándorló népcsoportnak az élete 1870 után, amikor Elzászt Németországhoz csatolták. Nagyon sokan ekkor francia állampolgárságért folyamodtak, amit nem mindegyikjük kapott meg, mert Németország javára történő kémkedéssel vádolták őket. Az akkor németté vált Elzászban élő cigány családokat az I. világháborúban internálták. De érkeztek Franciaországba a XIX. század második felében másfajta cigányok is, a balkán háborúk elől menekülve, majd Oroszországból, Magyarországból: foglalkozásukra nézve voltak közöttük „nyugtalanító tevékenységeket” folytatók (medvetáncoltatók, akiket azután a hatóságok elűztek), és „kevésbé nyugtalanítók, de ugyanolyan meglepőek” voltak a *kalderas romák* a maguk táboraival. Még mindig a XIX. század végén Olaszországból, Piemontéből érkeztek a sintik, akik más olasz vándorlókkal a vásárok és a piacok adta lehetőségeket kihasználva, többek között kis cirkuszokat alakítottak, melyek azután megváltozott formában a XX. század első felében is fenn-

maradtak. A manus és a sinti cigányok zenei és más hangeffektusokkal kísérték a technika új vívmányának, a némafilmnek vetítéseit, sőt, emeli ki a szócikk, tk. ők népszerűsítették a franciák által eleinte nem nagyon értékelt mozit vidéken az 1930-as évekig. A spanyol cigányok („gitanes”) a XVI. századtól kezdve érkeztek Franciaországba: nem bírták elviselni a „brutális és erőszakos spanyol asszimilációs törvényeket.” A XIX. század elején a spanyol – francia határország felügyeletének lazulása elősegítette a spanyol cigányok Franciaországba történő tömeges áramlását. A XIX. század végén, a nemzetállamok megerősödésével együtt nőtt a cigánysággal szemben a bizalmatlanság, ami mozgásuk, vándorlásuk ellenőrzésének megerősödéséhez, bizonyos tevékenységeik szabályozásához vezetett.

Maradjunk még az idegen népcsoportoknál, de váltsunk eredetük szerint kontinenst. És ha a Franciaországba bevándoroltak közül választhatunk, válasszuk az afrikaiakat! Ez a választás is szubjektív, önkényes részemről, de más irányú kutatásaim ehhez a földrészhez kapcsolnak.

Az afrikaiak közül a Szaharától délre eső területek bevándorlóirol, idegen szóval a „szubszaharaiak”-ról szól egy szócikk. Miért „szubszaharaiak”? A cikk szerzője elismeri, hogy a maghrebi bevándorlók is afrikaiak, de, hogy minden esetleges sértő elnevezést elkerüljenek, a „Fekete-Afrika” kifejezés helyett használják a „szubszaharai” jelzőt. A probléma érdekes, ugyanis szinte mindenütt, de legalábbis az afrikai irodalom kutatása és megismertetése során, más szerzők – franciák – ma is használják a „fekete-afrikai” vagy a „néger-afrikai” kifejezéseket. No de itt és most nem ez a lényeg, hanem az, hogy a Franciaországba bevándorlók többsége éppen erről a területről érkezik, azaz a volt *Afrique occidentale française* (AOF – Francia Nyugat-Afrika) és *Afrique équatoriale française* (AEF – francia egyenlítői Afrika) vidékéről. De „szubszaharaiak” a Közép-és Kelet-Afrikaiak, valamint a malgasok és a Comores-szigetiek is. A szubszaharaiak vándorlása, úgy tűnik, elsősorban a francia gyarmatosító politika következménye, amin belül az ezen népek kisebbségi besorolása, a „jó vadember”, a „véres »kannibálok«”, a „néger” szó megalázó jelentéstartalma igen fontos szerepet játszottak, és ezen az 1930-as évek négritude-jének dicsőítése sem segített. Mindehhez hozzájárult az, hogy néger mivoltuk szorosan összekapcsolódott egy másik történelmi folyamattal és fogalommal, a néger rabszolga-kereskedelemmel. A „szubszaharai” migráció Franciaország irányába csak 1914 után kezdődött a guineaiakkal, a szómáliaiakkal és a madagaszkáriakkal. 1914 előtt afrikaiakat (négereket) csak a gyarmati kiállításokon láthattak Franciaországban. Majd egyetemisták és az ún. „évoluék” (francia kultúrával többé-kevésbé átítatott, a francia nyelvet bizonyos

fokon beszélő afrikaiak, négerek) alkották az „entellektüel migráció” magvát. Az I. világháború volt az, amelynek során közvetlen közelségbe kerültek franciák és afrikaiak, és ez a tragikus esemény és szerencsésnek nem mondható találkozás hívta életre a „dette de sang”-t, a „vér-adósság”-ot a franciák számára, akik nem törlesztették a „bennszülötteknek”, jelen esetben az afrikai négereknek, még pontosabban néger katonáknak az európaiak háborújában kiontott vérért. S kevesen tudják, hogy az akkor elterjedt „szenegáli lövészek” elnevezés nemcsak szenegáli, hanem Fekete-Afrika más területeiről érkezett néger katonákat is ide sorolta. „A Francia Nyugat-Afrika szolgáltatta a háborús erőfeszítések csaknem teljes létszámát” – írja a cikk. S most hadd ne idézzem azokat az embertelen körülményeket és emberveszteségeket, amelyek ezen katonák osztályrészüül jutott, s azt sem, hogyan dobták vissza őket minden elismerés nélkül hazájukba, és hogyan bántak ott újra és továbbra is velül a francia gyarmatosítók, mintha nem is egy pusztító világháborúban vettek volna részt éppen az ő érdekükben. Az 1920–1930-as éveket kell megvárnai ahhoz, hogy a Franciaországba került afrikai (néger) entellektüelek – elsősorban egyetemisták – valamivel visszafizessék a franciák erkölcstelen önzését: a *négritude* mozgalma a négerek kulturális értékeinek hangoztatásával ébresztették rá a franciákat a négerek büszkeségére, hagyományaira. Három kiemelkedő képviselője *Aimé Césaire* Martinique-szigeti költő, író, a szenegáli *Léopold Sédar Senghor*, író, költő, később politikus, és a francia guyanai *Léon Gontran Damas*, költő. 1931-ben a martinique-i *René Maran* az első fekete író, aki Goncourt-díjat kapott *Batuala* c. regényéért. Ugyanezekben az években terjedt el Franciaországban a „néger divat”, a szórakoztató ipar területén hála az amerikai származású *Joséphine Baker*nek, illetve 1931-ben a Gyarmati Kiállításnak.

De itt most megállok, hiába vannak még minden szempontból ismertetésre méltó cikkek. Inkább felsorolnék befejezésül néhányat közülük, szintén kategóriák szerint: elsősorban számomra is ismert neveket, népcsoportokat választok, így a művészetek kategóriát, amelyből kiemelném *J. Arp*, *C. Brancusi*, *S. Dali*, *M. Ernst*, *A. Giacobetti*, *J. Miró*, *P. Mondriani*, *C. Pissarro*, *V. Van Gogh* nevét, valamint az *École de Paris*-t (*Párizsi Iskola*), a képregényszerzők közül a következőket: *Hergé*, *Kiraz*, *A. Uderzo*. A sanzon (a francia „chanson”) és szórakoztatóipar területéről a valószínűleg sok magyar által is ismerteket, úgymint: *S. Adamo*, *R. Anthony*, *J. Brel*, *A. Cordy*, *Dalida*, *J. Dassin*, *Y. Montand*, *S. Vartan* stb... Mozi, film: *M. Bellucci*, *J. Birkin*, *L. Buñuel*, *M. Casarès*, *G. Chaplin*, *Costa-Gavras*, *J.-L. Godard*, *A. Korda*, *E. Kusturica*, *F. Lang* stb... Tánc: *I. Duncan*, *M. Fokin*, *S. Lifar*, *R.M. Nurejev* stb... És persze az irodalom: *A. Adamov*, *J. Baldwin*, *S. Bec-*

kett, T. Ben Jelloun, G. Casanova, B. Cendrars, A. Chédid, E. Hemingway, E. Ionesco, J. Joyce, G. Perec, G. Simenon stb... Zene: S. Bechet, P. Casals, L. Cherubini, A. Cicolini, P. Eötvös, A. Honegger, S. Keita, G. Rossini, I. Stravinsky stb... Színház: P. Brook, C. Goldoni, P. Handke, M. Maeterlinck, O. Wilde stb... S végül, de nem utolsó sorban, a népcsoportok a világ minden részéről: albánok, németek, amerikaiak, kínaiak, japánok, mauritiusiak, oroszok, törökök, vietnamiak stb... Igen, ők mindnyájan, valamilyen módon – és nem föltétlen minden esetben politikai menekültekként – választották Franciaországot, és növelték hírnevét a történelem valamelyik korszakában és területén. Nélkülük más lenne a mai Franciaország és történelme. De az is igaz, hogy gazdag és nemes hozzájárulásukat nem minden esetben honorálta Franciaország – de ez már egy más történet...

Összefoglaló, általános műről van szó, amelyet a Franciaország történelme iránt érdeklődők haszonnal forgathatnak, szócikkei kiindulópontok lehetnek további kutatásokhoz. Egy látható és sajnálatos hibája van a műnek: hiányzik belőle egy részletes és bőséges bibliográfia, amit valószínűleg nem lett volna nehéz összeszedni...

Pascal Ory – Marie-Claude Blanc-Chaléard (szerk.): Dictionnaire des étrangers qui ont fait la France. (Franciaországban megfordult külföldiek szótára). Robert Laffont, Paris, 2013. XXXIV – 954 o.

Kun Tibor

FEJEZETEK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Maszkat (Maszkut) – a Kelet-Kaukázus politikai formációja¹

A korai középkorban a Keleti Kaukázus területén különböző politikai egységek jöttek létre, többek között Maszkat (Maszkut). A terület múltja fontos a Kaukázus történelmében, ám a megmaradt írásos források nagyon szegényesek és szűkszavúak, és régészeti ásatások ezen területeken nem történtek. Érdeemes megemlíteni, hogy egyes kutatók, akik a Kelet-Kaukázus különböző történelmi témáival foglalkoztak, Maszkattal kapcsolatos kérdéseket is vizsgáltak. Kora középkori források szerint, az az ország, ahol az iráni nyelvet beszélő maszkutok éltek – a kaukázusi masszagetok – a Kaszpi-tenger partjainál volt: a mostani derbenti, kuszarszkói és divicsini járások, továbbá Apseron és az Azerbajdzsánhoz tartozó Mugán-síkságon terült el.

„Albániától keletebbre – írja Sz. T. Jeremjan –, a gyéren lakott Kaszpi-menti alföld terült el, ahol nomád életet folytattak a masszagetok és más törzsek. A kaukázusi masszagetok legfőbb lakóhelyei a Szamur és más folyók alsó folyása mentén fekvő termékeny területek voltak, a mostani hacsmasszi és kubini járások területén, melyek a fő kaukázusi gerinc (Kervani-hegyek) és a tengerparti derbenti átjárótól a Besbarmak-csúcsi átjáróig terülnek el. Egy arab író, al-Belazuri (Baladzori) (Kr. u. 892-ben hunyt el) így sorolja fel azokat a területeket, melyek fölött Anusirván kinevezte a „királyokat”: Szerir, Filan, Tabaszaran, Lakz, Maszkat, Liran, Sirvan. Ibn Hordadbeh Maszkat területét al-Babán kívül határozza meg.

Egyes kutatók véleménye szerint a Maszkat (Maszkut) név a „masszaget” etnogrammból származik. Korabeli történészek úgy tartották, hogy eredetileg a masszagetek a Kaszpi-tengeren túli és az Aral-menti területeket lakták. Hérodotosz szerint a szkéták Ázsiából érkeztek Európába, mert a masszagetek kiszorították őket. A masszagetek etimológiája homályos, már azért is, mert csak antik forrásokból ismerjük és nem lelhető fel írásos feljegyzésekben az

¹ A cikk szerzője M. R. Gaszanov a történettudomány doktora, a Dagesztáni Állami Egyetem professzora.

iráni nyelveken. Nem meggyőzőek azok a próbálkozások, hogy a szó eredetét a „*ribojedí*”, *velikije szakí*” vagy *velikije getí*” szavakra vezessük vissza. A Kr. e. I. évezred elején létezett egy masszageti konfederáció, amit horezmiek és pasziánok (vagyis perzsák) alkottak. Görög történétírók két nagyobb csoportba sorolták az ázsiai nomádokat: szákok, akik a Szir-Darja folyó keleti partján éltek és masszagetok, akik az Aral-tenger déli részét uralták. Kétségtelen, hogy a szákok és a masszagetok erősek voltak, de nem annyira önmagukban, inkább azokra a szoros kulturális és politikai szálakra tekintettel, melyek összekötötték őket számtalan nomád törzssel, hatalmas területeken az Altáj vidékén és Nyugat-Szibériában.

A masszagetokról Hérodotosz így írt: „*Azt mondják, hogy a masszagetok – egy nagy és erős törzs, keletre élnek, ahol a nap felkel, az Araksz folyó túloldalán, az isszedonokkal szemben*”. Hérodotosz azt is közli, hogy a sziták ázsiai hazájukat a masszagetok nyomására hagyták el. *I. M. Dyjakonov* úgy vélekedik, hogy Hérodotosz közlése megfelel a valóságnak, mert jóval később Észak-Azerbajdzsánban valóban éltek masszagetok, akik a szitákat követve érkezhettek ide a nagy nomád népvándorlás alkalmával. Mivel a masszagetok az iráni nyelvcsaládba tartozó nép volt, hatásuk volt a maszkati terület földrajzi elnevezéseire. A folyók, melyek átszelik a területet, iráni neveket viselnek. A Rubasz iráni nyelven „*rókát*” jelent, a Szamur jelentése „*nyest*”. Ez további bizonyíték arra, hogy a szarmata törzsek, így a masszagetek is rókára és nyestre vadásztak. A.-K. A. Bakihanov úgy vélte, hogy Maszkata lakói alanok voltak. Kutatók szerint a masszagetek-szákok után nevezték el az országot: Szakaszeni, mely Kura (a jelenlegi Kirovabadtól északra) és Araksz között terült el. A Kr. u. I. században idősebb Pliniusz megemlíti a masszagetokat és Albánia (nem a Balkánon!), Kaszpia, Lipinia mellett egy Masszaget nevű országot is megnevez, mint politikailag és etnikailag különálló társadalmat, mely nem része Albániának. Ez a tézis alátámasztást nyer Ravenszkij Anonimusz által, aki a IV–V. századról alkotott. A masszagetok (maszkatok) a Kaszpi-tenger nyugati partvidékét népesítették be, Derbent mellett. Maszkata (Maszkuta) határai nem voltak állandóak, többször változtak e politikai egység létezése alatt. Egyes források szerint „*a maszkátok már a Kr. u. I. században királysággal rendelkeztek*.” „*SZ. T. Jeremjánt idézve – írja G. A. Gejbullajev – a maszkutok királyságát említi már Tacius is, mint a „sziták királysága*”. A „*maszkutok királyát*” említi egy közép perzsi felirat a szaszanidi sahinsah Narsze Pakuliból, mely 293-ból származik. De *Ammian Marcellin* is ír maszkuti királyságról az egyik művében.

A Kr. u. IV. század 30-as éveiben a maszkut király, egy bizonyos Szaneszan volt az Arsakid-dinasztiából. *F. Buzanda* szerint Szaneszan, miután a

masszaetok (mzkutok) királya lett, királyságot alapított egy meghatározott területen a neki hű sereg segítségével, mely hunokból és dagesztáni hegylakókból állt. Úgy tudni, hogy volt egy bizonyos időszak, amikor Szaneszan Arkasida király hatalma Albániára is kiterjedt, vagyis Szaneszan Albánia királya is volt. Azonban Albánia nem volt sokáig a maszkuti király hatalma alatt. A maszkuti királyságot, mint politikai egységet, ismerték a korai középkorban is. Említés esik róla bizánci, örmény és arab írók műveiben. Ammian Marcellin szerint a masszaetok alanoknak nevezték magukat. Állítása szerint, amikor Hitehagyott Juliánusz császár Irán meghódítására készült 362-ben, a következőt mondta legionáriusainak: „*Nem most van először, ahogy a rossz nyelvek beszélnek, hogy a rómaiak Perzsa földre lépnek: nem beszélve Lucullusról és Pompeiusról, akik az albánok és masszaetok, vagy alanok, ahogy most nevezzük őket, törzseit legyőzve, meglátták a Kaszpi tavakat...*”

Egy időben Maszkat fővárosa Csora (Csoga) városa volt. A „*Derbent-name*” adatai szerint itt voltak más városok és erődök is. A forrás szerint „*Maszkat mellett vagy a környékén Mihajarija, Mudzsakabal és Szaszmszuja birtokot voltak*”. Ezek a birtokokon egyaránt voltak al-akarok, földművesek és részes aratók. Maszkatot északon Derbent, délen a Szurat-Tin fal, más néven Barmaki, keleten a tenger és a hegyvidéki oldalon a lakzok országa határolta. „*Maszkat (Maszkut) – írta V. F. Minorszkij professzor – arab elnevezés nem más, mint egy népi etimológia (Maszkat – az a hely, ahol valami történt), elembe a hely eredeti elnevezése valószínűleg Maszkut vagy Maskut volt az ősi masszaetokra utalva*”. Annak idején Markvart utalt a hasonlóságra az örmény Maszkut, az arab Maszkat és a most használt Muskur elnevezések között. Maszkatról Minorszkij megemlíti, hogy: „*Maszkat (Maszkut) – egy terület tele várakkal, településekkel és földekkel (legelőkkal) és határos a Szamur folyóval, a tengerrel, lakzok országával és Sabaránnal. Régen független uralkodók (hukkamok) vezették, de a hatalmuk 218/833-ban véget ért, amikor Bab-al-abvaba és a környék emíreje elfoglalták*”.

Maszkat és lakói kapcsolatot tartottak a szomszéd népekkel és országokkal. A tranzit útvonalak átszelték a birtokot. A „*Hudul-al-alam*” című műben az áll, hogy Maszkatból rabokat szállítottak a muzulmán országokba. Tengeri útvonalak is kapcsolódtak Maszkatához. Maszkat (Maszkut) lakosait gyakran érték támadások külföldiek részéről. I. Kavád (488–531) területfoglaló háborúi miatt a szaszanidok egy második védelmi vonalat építettek, melynek tövében Sabran városa jött létre. Hoszrov Anusirvan a maszkutok földjét hódította meg. A.-K. A. Bakihanov azt írta, hogy „*Muszkurba Anusirvan farszi lakosokat telepített és emírré egy magához közelálló embert nevezett ki*.” Maszkatban teret nyert a zoroaszterianus vallás. Az V–VII. században türk nyelvű törzsek

is támadták ezeket a területeket. Kétségbeesett küzdelem folyt Maszkat és az arabok közt, melyeket Abdurrahma, Szalman, Maszlam és Dzsarrah vezetett. 722-ben az arab Dzsarrah hadvezér egy 6000-es sereggel érkezett Muszkurba. Maszkatban a kaukázusiakon, irániakon és törkökön kívül a VII–X. században és később arabok is éltek. A muzulmán országokból érkező arab áttelepülők kolóniákat alkottak. A VIII. század első harmadában kazárok támadták meg Maszkatot. Egy VIII. századbéli szerző szerint Gevond kazár hadvezér letarolta a maszkutok földjét. Sirvan is gyakran elfoglalta Maszkatot. A XI. században Sirvan sahja elhódította Maszkatot a derbentiektől. Derbent raisz-szja, Mufarridzs segítséget kért apósától, Halidhutól, Szarira uralkodójától a sirvansahok elleni harcban. Utóbbi személyesen megérkezett és segített. Támogatásával Mufarridzs elűzte a sirvánokat Maszkatból. „*Derbent lakói – írja a szerző – elfoglalták Maszkat (mamalik) országának legelőit, földjeit*”.

A X–XI. században a dejemcek, ruszok és kurdok is támadták Maszkatot. A XI. század második felében Sirvan sahja Faribuz al-baba emírjeivel harcolt Maszkatért. 1067-ben a türk-szeldzsukok rohanták le Maszkatot. 1071-ben a türk Jagma követelte a sirvan sahtól, hogy adja fel az al-Bab erődöt és Maszkatot, végül 1075-ben a szeldzsukok elfoglalták ezeket. A korai középkorban a Maszkuti Királyságba Örményországból beszivárgott a kereszténység. Miután Örményországban a kereszténység államvallássá vált, örmény miszionáriusok indultak, többek közt a maszkutok országába is, ahol Grigorisz püspök volt a kereszténység prédikátora. Örmény források szerint Felvilágosító Grigorisz és az örmény király III. Trdat hirdették a kereszténységet országszerte és eljutottak a Kaukázus gerincéig, „*a maszkutok északi határáig, az Alanok kapujáig és a Kaszpi-tengerig*” – vagyis Darjaláig és Derbentig. A maszkuti királyságban a kereszténység terjedése nehézségekbe ütközött, mely Grigorisz halálához vezetett, akit a maszkutok-maszaetok a Vatneani-síkságon megkínáltak. Halála helyén kápolnát építettek, mely Belidzsi és Nyugdi települések közelében van, és a kelet-kaukázusi gregoriánusok zarándokhelye lett. 360-ban vált államvallássá a kereszténység az albán (maszkut) Urnajr király alatt. A mai napig megtalálhatóak az örmény templomok és az örmény nyelvű táatok temetői, akik örményeknek tekintették magukat Derbent környékén és a Szamur-folyó torkolata vidékén. Münedzsim pasa „*Sirvan és al-Baba történelme*” című művében azt írja, hogy a maszkát uralkodók függetlensége 833-ig tartott, amikor Bab-al-Abvaba emírjei elfoglalták Maszkat területét. Baladzori szerint, mint független politikai egység Maszkat a IX. század első harmadáig létezett, amikor Derbent uralkodói elfoglalták.

Maszkat kulturális életéről nagyon kevés információ áll rendelkezésre. Már említettük, hogy bizonyos időszakokban Maszkat a kaukázusi Albánia

része volt és lakosai érezték ennek hatásait. Maszkatba telepítettek arabokat a muzulmán országokból, akik misszionáriusi tevékenységet is végeztek az iszlám és az arab kultúra terjesztésében. Így tett molla Juszuf Muskuri sejk is, egy arábiai család sarja, akik a hidzsra VII. századában Medinából költöztek Karabahba, onnan pedig Maszkatba (Muskutba). Már ott született molla Juszuf sejk a hidzsra VIII. századában. Elemi tanulmányai befejezése után elindult a bakui Szajjid Jahjához, akinél tökéletesítette tudását és áldást kapott a tanítói munkára. Szülőföldjére visszatérve, terjesztette, átadta a tudását, többek között a kubini Muhhamed sejknek is. Juszuf leszármazottjait különleges tisztelet övezte a nép körében. Azt a települést, ahol eltemették és ahol utódai laknak Sejharnak nevetik. Művei közül egy maradt meg az utókornak, az arabul írt Bejanal-Aszrar (*Titkok magyarázata*). Ez a könyv, mely előszóból és 24 fejezetből áll, az ember lelkének titkait és erkölcsi törvényeit taglalja. A sejk a VIII. század végén halt meg. *A. N. Genko* szerint mindez „bizonyíték arra, hogy az arab nyomok később jelentek meg a Kaukázusban”. Feltételezhető, hogy Juszuf sejk leszármazottjai az iszlám és az arab írás terjesztése céljából érkeztek Dagesztánba, pontosabban Tabaszaranba és Kurih (Gurik) nevű faluban telepedtek le. Az egyiket közülük Zijaudin Juszuf-hadzi al-Kurihi-Tabaszarani-nak hívták (1275–1351).

Érdekesség, hogy ma a Szamur és Velvelnaj folyók közötti síkság a *müskur*(muszkur) nevet viseli, mely utal a maszkut névre. Ezt a szö hasonlóságot több forrás is megemlíti: Klavih (XVI. század) – Muszkat, A. Olearij (XVII. század) – Müszkür, J. Sztrejsz (XVII. század) – Muszkar stb. Afanaszj Nikitin felfedező azt írta, hogy a „Maszkatig hajózott”. *I. G. Gerber* szerint „*Muszkur a Szamur folyótól Nizavatig, nyugaton Kub-ig terült el*”, továbbá „*ezt a területet Sabjarnak szokták hívni*”. *F. F. Szimonovics* 1796-ban Dél-Dagesztánt írta le: „*A muszkuri vidék, mely része volt a kubini birtoknak, 31 településből áll.*” A perzsa hadjárat (1796) résztvevője, *Sz. M. Bronyevszkij* így emlékezett: „*A müszküri járás, mely 18 faluból áll, a kubini kánság része volt.*”

A fent leírtak értelmében leszögezhető, hogy a Maszkat (Maszkut) birtok, mely Kelet- Kaukázus Kaszpi-tenger menti területein Derbenttől délre alakult ki, fontos politikai szerepet játszott a térség történelmében. A nemzetközi helyzet függvényében változtak határai és a terület állandó konfliktust okozott Sirvan és Derbent uralkodói között.

M. P. Гасанов: *Маскат (Маскут) – политическое образование Восточного Кавказа* [Maszkat (Maszkut) – a Kelet-Kaukázus politikai formációja] Вопросы Истории, 2014/8. 141–145. o.

IV. Iván

A kétezres évek elején angol nyelven két fontos tudományos feldolgozás jelent meg IV. Iván orosz cárról (*Andrej Pavlov – Maureen Perrie: Ivan the Terrible. London–New York, 2003., Isabel de Madariaga: Ivan the Terrible. New Haven, 2005.*), magyarul pedig mindeddig *Szvák Gyula* foglalkozott behatóan Iván uralkodásával. Jelen könyv szerzője, *Pierre Gonneau*, a párizsi Centre d'études slaves igazgatója, a XV–XVII. századi orosz történelem nemzetközileg elismert kutatója, az utóbbi években megfigyelhető újraértelmezési tendenciákba ágyazva jelentette meg IV. Iván portréját bemutató munkáját. Több más szerzőhöz hasonlóan, Gonneau-nak is szembesülnie kellett azzal a kérdéssel, hogy érdemes-e még a legtöbb nyelvben Rettentesként hírhedtté vált orosz cár alakjával foglalkozni. A szerző ezt a kérdést az eddigi fontosabb életrajzok súlypontjainak összevetésével válaszolja meg, és arra a következtetésre jut, hogy elsősorban magának Iván Vasziljevicsnek a személye érdekes, nem pedig az, hogy uralkodása mennyiben jelentett változást vagy éppen folyamatosságot a korabeli orosz történelemben. Szerinte ma már elegendő kritikailag megrostált forrás áll rendelkezésre ahhoz, hogy Ivánról mértéktartó életrajz készülhessen.

Gonneau célja egy forrásközpontú, de nemcsak a téma kutatói számára olvasható, hanem szélesebb közönség számára is „fogyasztható” biográfia elkészítése volt. Forrásközpontú, hiszen számba veszi a korszak törvénykezési emlékeit, az igen gazdag elbeszélő forrásirodalmat, és a szintén jelentős mennyiségű külföldi forrásokat. A szerző szándéka az, hogy jobban felszínre hozza Iván saját belső motivációit, szakítani igyekszik az olyan sztereotip beállítással, mint a korán árvaságra jutott és azért szörnyű gaztetteket elkövető zsarnok képe, vagy éppen a terror szükségességét hangsúlyozó felfogással. Gonneau értelmezésében Iván személyiségében egyszerre volt jelen a pszichotikus teher és annak gátlástalan erkölcstelenségekben megmutakozó szörnyűségei, valamint egyfajta politikai pragmatizmus.

Az életrajz kronológiai sorrendben halad a gyermekkor, a régens-időszak, majd a felnövekedés évein át az önálló uralkodás koráig (1547-től),

ez utóbbit is több szakaszra bontva. Gonneau az 1547 és 1564 közötti éveket tekinti Iván uralkodása fénypontjának (cári koronázás; 1547, a Kazanyi Kánság meghódítása: 1552). Az ezt követő évek (1565–1572) a terror időszakát jelentik az opricsnyina-rendszer bevezetésével, amelyet Iván uralkodásának utolsó időszaka zár le, amelyre – véli Gonneau – a belső és külső béke helyreállítása jellemző, megjegyzi azonban, hogy ez utóbbi periódus sem mentes az erőszakos cselekményektől, mégis valamiféle politikai realizmus jellemzi.

Az első fejezetben Gonneau azt a politikai örökséget mutatja be, amelybe Iván III. Vaszilij fiaként beleszületett; a moszkvai hagyományokat, illetve érzékletesen ábrázolja, milyen elvárások fogalmazódtak meg a fiatal trónörökösrel kapcsolatban, továbbá azt is, milyen törést jelentett apja elvesztése 1533-ban. A következő fejezet Iván gyermekkorát tárgyalja: a politikai elit szerepét, kormányzását, illetve annak a művelt elitnek (Andrej Kurbszkij, Makarij metropolita) az elvárásait, akik Iván önálló uralkodásától a fejedelmi hatalom kiteljesedését várták. Valószínűleg ehhez a szellemi közegehez kapcsolódik Iván Pereszvetov munkája (1548/1549), amelyben elsőként fordul elő a groznij jelző Ivánnal kapcsolatban. A szöveg szerint Pereszvetov e jelzőt inkább „félelmetes”, „hatalmas”, azaz pozitív értelemben használta és a bölcsességgel kapcsolta össze (groznij i mudrij).

A harmadik fejezet IV. Iván uralkodásának fénykorát mutatja be, amely két elemnek, a korábbi hagyományokból építkező új hatalmi szintnek, a cári koronázásnak, illetve a katonai sikereknek volt köszönhető. E korszakot emellett – az előzetes várakozásoknak megfelelő – a józan, ésszerű kormányzás megjelenése jellemezte, ami azonban az uralkodó lelki és testi megpróbáltatásai miatt végül nem teljesedhetett ki. A periódus (1547–1564) végén már megjelentek a későbbi terror-időszak árnyai: Iván lelki krízisei, a sikertelen katonai vállalkozások. A livóniai háború biztató sikerei után kudarcok következtek (1564), akárcsak a Krími Kánsággal szemben, ahol az 1550-es évek végétől az oroszok fokozatosan védekezésre voltak kénytelenek berendezkedni. Ezt csak fokozta Iván első feleségének halála (1560), illetve az, hogy részben ennek köszönhetően megromlott viszonya addigi első számú bizalmasával, Kurbszkijjal.

Gonneau a következő fejezetben a IV. Ivánnal kapcsolatban legtöbbet emlegetett éveket (1565–1572), a terror időszakát vizsgálja meg tüzetesebben. Az események közismertek: az opricsnyina bevezetése, tehát az ország kettéosztása és a bojárok hatalmának megtörése voltak a főbb elemei a cár korabeli politikájának. Az új rendszer felépítésének bemutatása mellett képet kapunk a cári kormányzat átalakításáról, nem mellőzve az ezzel kap-

csolatos erőszakos cselekményeket. A szerző nagy hangsúlyt fektet a kor-szak belső tagolására, hogyan szabadul el „halálos játékként” a „reform”, és hogyan üt vissza 1570 táján, hogy aztán maga IV. Iván próbálja meg megfékezni a terrort. Itt valamelyest megtörik a tárgyalás logikája, hiszen az ún. „visszarendeződés”, az új elit lecserélése és a korábbi „régii” emberek visszahívása áthúzódik az 1573–1576 közötti évekre is: tehát olyan folyamatról van szó, amely nem ér véget 1572-ben. Mindenesre Gonneau bőven érinti az opricsnyina bevezetését követő kudarcokat is, azt, hogy miként igyekezett Iván úrrá lenni az 1570-es évek elejére kibontakozó káoszon, amelyre csak ráerősítettek a külpolitikai katonai sikertelenségek.

Az 1570-es évek végének átmeneti nyugalma után aztán 1581-ben újabb törés következett be, IV. Iván ugyanis egy veszekedés során – amint az közismert – halálra sújtotta saját fiát, Iván cárevicsét. Gonneau mértéktartóan számol be az eset két lehetséges magyarázatáról (konfliktus a livóniai háború, illetve Iván cárevics harmadik felesége, Jelena miatt), és ismerteti saját álláspontját. Szerinte ugyanis a cár haragját leginkább az válthatta ki, hogy egyre féltékenyebben tekintett saját fiára. Ezt követően a szerző érzékletesen mutatja be a tragédia következményeit: hogyan próbálta IV. Iván elrendezni az öröklés kérdését, ami Iván cárevics halálával sok problémát vetett fel, hogyan igyekezett a terror miatt vele szembekerülő elittel kiegyezni. Megismerhetjük a cári hatalom önértékelésének, valójában öngazolásának új elemeit, így a „Szent Oroszország” felfogást is.

A szerző végül részletesen kitér IV. Iván halálára, bemutatja a cár „két halálát”, vagyis azt, hogy utolsó óráiról merőben eltérő beszámolók láttak napvilágot. Az egyik *Jerome Horsey*, a végzetes napról úgy számolt be, hogy Iván kedélye és állapota egész nap hullámzó volt, és a halál az esti órákban egészen váratlanul következett be. Előadásában ráadásul komolyabb szerepet adott a halálos ágyánál jelen levő Borisz Godunovnak, aki, mint tudjuk, a következő évek meghatározó figurája volt. Horsey megfogalmazása – strangled – kellően kétértelmű (megfulladt, megfojtották?) ahhoz, hogy találgatásokra adjon okot. A másik, a hivatalos változat szerint Iván tudatosan készült a halálra, halálos ágyán pedig szerzetessé lett. A homályos körülmények elegendők voltak arra, hogy a XVII. századtól lábra keljen az a változat, mely szerint IV. Ivánt meggyilkolták, és e mögött, többek közt Borisz Godunov állt volna.

Ezek az események mintegy átvezetnek ahhoz a részhez, amelyet Gonneau IV. Iván utóéletének szentelt. Fontosnak tartja külön is foglalkozni azzal, hogy miként igyekeztek Iván alakját megszépíteni (pl. *Ivan Tyimofjev*), olykor legendás elemekkel övezni, de tagadhatatlan, hogy a véres

események emlékezete is fennmaradt. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy e két ellentétes kép a szóbeli népi kultúrába is utat talált, illetve Iván poszthumusz ikonográfiája is igen gazdagnak mondható, továbbá rámutat, hogy a kortárs és későbbi külföldi szerzők is nagy érdeklődést mutattak az első orosz cár alakja iránt. Végül kitér arra a természetyszerűleg felmerülő kérdésre, hogy Iván valójában tényleg „Rettenetes” volt-e? Gonneau itt elsősorban nem is arra kíváncsi, hogy uralkodása kiérdemelte-e ezt a jelzőt, hanem arra, hogy a groznij jelzőnek milyen jelentésrétegei vannak. A „félelmetes”, „rettenetes” mellett ugyanis a groznij jelenthetett akár „nagyszerűt”, „csodálatost” is. Igaz, ez a második jelentéscsoport csak a XVII. század utolsó negyedétől jelent meg. Iván alakja ugyanakkor alkalmas volt arra, hogy más zsarnokokkal párhuzamba állítsák, különösen Neróval és Sztálinnal: ezt elemzi a szerző a munka utolsó alfejezetében.

Első pillantásra talán meglepő, de Pierre Gonneau könyvében nincs összefoglaló fejezet. Valószínűleg nem véletlenül, hiszen a mű egészében kerüli az olyan csábító lehetőségeket, mint az „igazi”, „valódi” Iván-kép, a cár alakjának rehabilitációja. Ellenkezőleg, a szerző végig tárgyilagosan mértéktartó marad, ismertetve a különböző, sokszor végletesen ellentétes véleményeket.

A könyvet a könnyebb tájékozódást segítő időrendi táblázat, leszármazási táblák, analitikus irodalomjegyzék, személy- és helynévmutató zárja. Olvasását bátran ajánlhatjuk a szakértő és a tágabb érdeklődő közönségnek is.

Pierre Gonneau: Ivan le Terrible. Ou le métier de tyrant. (Rettegett Iván: A zsarnok mestersége)
Tallandier, Paris, 2014. 557 o. + 3 térkép.

Kiss Gergely

Nemzetiségi viszonyok Csehszlovákiában 1918–1935 között: T. G. Masaryk nézete

Olekszandr Kravcsuk kutató, a Mihajlo Kocjubinszkij Vinnicjai Állami Pedagógiai Egyetem oktatója több munkájában is foglalkozik az első Csehszlovák Köztársaság történetével¹, melyekben külön figyelmet fordít az állam Kárpátaljával ápolat kapcsolatának is. Jelen tanulmány során a Csehszlovákia szlovákokhoz és nemzeti kisebbségekhez fűződő viszonyáról lesz szó Tomás Masaryk szemüvegén keresztül.

A nemzetiségi viszonyok szem előtt tartása Csehszlovákia politikai fejlődésének fontos részét képezte. A nemzetiségi kérdés megvitatása nagy feladatként állt a frissen megalakult Csehszlovákia előtt, eltérések mutatkoztak ugyanis kulturális, oktatási és polgári szinten is a különböző nemzetiségek közt. Ez a probléma egyben politikai is volt, hiszen a különböző jogi-politikai státusszal rendelkező nemzetiségek egyenlőséget kívántak és követeltek maguknak. E folyamat megértéséhez *Kravcsuk* Tomás Masaryk Csehszlovákia megalakításában és államelnöknek való kinevezésében játszott precedens értékű történelmi szerepét hívja segítségül. Tomás Masaryk Csehszlovákia elnöke posztját 1918-1935 között töltötte be.

A nemzetiségi probléma gyökereit a szerző az Osztrák-Magyar Monarchia etnopolitikai harcaira eredezteti vissza, a monarchia széthullásának elsősorú okaként a nemzetiségi kérdés megoldatlanságát nevezi meg az első világháborút követően. Ebben az időszakban Masaryk a csehszlovák állam megalakításáért harcolt. Jelentősen kiszélesítette a cseh politikai programot, egyesítve azt a szlovák kérdéssel. Ennek érdekében felhasználta a két nemzet egymáshoz való etnikai közeli állását és az egységes „csehszlovák nemzet” létezéséről beszélt. A szerző több forrással is alátámasztja azt a tényt, miszerint Masaryk a nemzet terminust itt elsősorban politikai érte-

¹ Olekszandr Kravcsuk – Maria Marcenjuk: A „Kárpátalja Csehszlovákia kötelékében” téma tanulmányozása a foglalkozásokon Ukrajna történetéből. // A történelem didaktikájának problémái: tudományos munkák gyűjteménye. – 3. kiadás, 2011. – 65–85. o.; Olekszandr Kravcsuk: Tomás Masaryk Európa-eszméje. // A szláv tudományok problémái. – 62. kiadás, 2013. – 47–57. o.

lemben használta. A politikus egy erős állam megalakítása céljából olyan területek bekapcsolását tervezte, melyekben kompakt nemzeti kisebbségek találhatóak. A demokratikus eszméknek megfelelően ezek egyenlő polgári jogokkal lennének felruházva.

Az 1918. október 28-án kikiáltott köztársaság azt tervezte, néhány szudéta német, csehszlovákiai és kárpátaljai magyar szervezetet bekapcsol az új állam működésébe. A december 21-én emigrációból hazatért és elnökként megválasztott Masaryk első felszólalásában nagy figyelmet szentelt a szudéta németeknek. Szavaiból kitűnt, hogy együttműködést vár a németektől. Megérti ugyan őket nehéz helyzetük miatt, sőt számolt azzal, hogy ők a pángermán csehellenes program támogatói. Azonban valójában a németeken áll a viszonyulás kérdése.

Ugyanebben a beszédben olvashatunk arról, hogy az elnök ígéretet tesz, hogy minden nemzetiség jogokat kap majd, így „a magyar kisebbség is meg fog kapni minden polgári jogot”. Tovább folytatva kijelentette, hogy annak ellenére, hogy korábban a magyarok olyan kegyetlenek voltak, hogy azt mondták „a szlovák nem ember”, az elnök kiemelte, „mi nem fogunk nekik rosszal visszafizetni, csak azt szeretnénk, hogy Szlovákiának előnyös, virágzásához kellő határai legyenek. Ugyanez vonatkozik a hozzánk csatlakozott ruszinokra is”. Végül kimondta, „minden jóakarátú polgárnak, függetlenül politikai, vallási vagy nemzetiségi hovatartozástól, lehetősége adódik a demokratikus mintaállam kiépítésére”. Együttműködésük szerinte később példaértékű lehet mások számára is.

Első felszólalásában Masaryk tehát lefektette a demokratikus állam kiépítésének programját, és elismertette Csehszlovákia nemzetiségi politikájának alapelveit a szlovákokkal, szudéta németekkel és magyarokkal kapcsolatban. A kisebbségek kérdésében még 1920-ban azt nyilatkozta az elnök, hogy mivel többféle nemzetiség is él az államban, a velük való kapcsolatokban a humanizmus programja él.

Kravcsuk a nemzeti viszonyok elemzése kapcsán hangsúlyozta, hogy az elnök kiemelt figyelmet szánt a csehek és szlovákok politikai egységének. Ezt alátámasztandó, idézi az elnök Déli Hírlapnak adott nyilatkozatát, ahol elmondta, hogy a cseheknek és a szlovákoknak egyesülniük kell, ugyanis egy nemzet fiai, közöttük csupán dialektikai eltérések vannak.

Eközben a szerző különös tekintettel kiemeli A. Hlinka, a Szlovák Néppárt vezetőjének törekvéseit, aki autonómiát szeretett volna kieszközölni Szlovákia számára, rámutatva a cseh és szlovák egység hiányára. Erre reagálva az elnök kijelentette, hogy a két nemzet közt nincsenek akadályok és szakadások. Egy test és egy lélek. Sőt, fiának írt levelében, – melyet a

szerző szintén több részletében is idéz – hangsúlyozza, hogy a szlovákoknak megvan a maguk autonómiája. Ily módon Hlinka agitációja értelmetlen, egyébként is felesküdtött a csehek és szlovákok egységére, ezért számára érthetetlen, miért megy a lengyelekhez és Párizsba is panaszkodni. „Az autonómia, ahogy azt a magyarok követelik, Szlovákia végét jelentené” – jelentette ki egyik beszédében az elnök. Ahogyan a *Le Petit Parisien*-nek fogalmazott, a „szlovák nemzet nem létezik... ez a magyar propaganda találmánya. A csehek és szlovákok testvérek. Két nyelven beszélnek, de ezek közt kisebb az eltérés, mint az északi és déli németek között”.

A szerző értékelése szerint Masaryk a legfontosabb nemzetiségi kérdésnek a szudéta németek problémáját tekintette és folyamatosan dolgozott ennek megoldásán, ennek folytán róluk a továbbiakban is olvashatunk. A szudéta németek helyzetének analízisa során *Kravcsuk* említést tesz az 1919. március 4-ei tragikus összecsapásokról, amely során német határ menti demonstrálók veszítették életüket. Masaryk ennek kapcsán óva intette a cseh és szudéta német politikusokat a radikalizmus kiterjesztésétől. A svájci *Der Bund*nak adott interjújában az elnök kijelentette: „a németeknek és nekünk egyezésre kell jutnunk. A későbbiekben remélem, mi is a svájciakhoz hasonlóan élhetünk együtt”. Az 1920-as karácsonyi beszédében a németekhez intézett mondanivalójában kifejtette, reméli, hogy együtt tudnak dolgozni a haladás és a jólét érdekében. Az autonómia kérdését azonban elvetette esetükben, mivel a határ mentén voltak leginkább szétszóródva, és ez irredenta és szeparatista fenyegetettséget hordozna magában. Ennek kapcsán a szerző kiemeli, hogy Masaryk valójában nem számolt kellőképpen a németek irredenta mozgalmával.

Az 1924-es *Politiken*-nek való nyilatkozása alkalmával Masaryk elmondta, hogy a németeknek nincs panaszra okuk, vannak saját oktatási és politikai intézményeik, elcsehesítésükre pedig nem törekszik senki. A két nemzet, véleménye szerint képes a békés együttműködésre. Joguk van, sőt kötelességük részt venni a kormányzásban. Ennek érdekében az elnök beválasztott a kormányba két német nemzetiségű minisztert is 1926-ban.

A tanulmányból megtudjuk, a fiatal köztársaság zsidópolitikája közép-európai viszonylatban is meglehetősen kiválóan számított. A zsidó közösség 1919. június 21-i koncertjén az elnök is részt vett, majd azonnal el is ismerte a zsidókat önálló nemzetiségként az államban, és biztosította őket támogatása felől. Ez a gesztus Európában egyedülálló volt, amit a zsidó delegációs bizottság feje, Szokolov meg is köszönt Masaryknak és a Cseh-szlovák Köztársaságnak a párizsi békekonferencián 1920. április 11-én. Az elnök a zsidókérdésre ezután nem létező problémaként tekintett.

A tanulmány aránylag nagy része foglalkozik a nemzetiségi viszonyok egyik gócpontjának számító Podkarpatská Rus-sal, ezen belül is a ruszin-kérdéssel. Az 1919 februárjában Csehszlovákiának ítélt terület polgári-politikai egyesülete, az ungvári Központi Ruszin Néptanács és az amerikai ruszin-emigráns képviselők, vezetőjükkel, G. Zsatkovicsal föderatív kapcsolat kiépítésére törekedtek Csehszlovákiával; Cseh – Szlovák – Ruszin Köztársaság létrehozásán fáradoztak, melynek határai etnikai alapon vannak meghúzva. Ezzel kapcsolatban is számos forrást olvashatunk a tanulmányban. Masaryk Benesnek írt levelében a ruszinokat politikai gyerekeknek, területüket pedig elhanyagoltnak nevezte. Mindössze az a legfontosabb Masaryk szerint, hogy az antant hatalmak meghúzzák a ruszin határokat.

1919. szeptember 10-én Saint-Germain-ben Csehszlovákia szerződést írt alá az antant hatalmakkal többek között a nemzeti kisebbségekről. Eszerint Csehszlovákiának egyenlő jogokat kell biztosítania a ruszinoknak, garatálnia kell a bírósághoz anyanyelven történő fordulás lehetőségét, valamint minden polgárnak köteles teljes körű és valós védelmet biztosítani függetlenül a nyelvi, faji vagy vallási hovatartozástól. A szerződés a „délkeleti ruszinok” számára autonómia biztosítását is tartalmazta, ahol az elnök által kinevezett gubernátor felelős a „ruszin szejm” előtt. Mint tudjuk, ezek a későbbiekben csak elméleti síkon léteztek.

Kárpátalján Masaryk szerint elsősorban a vidék demokratizálására, gazdasági és kulturális fejlesztésére kell koncentrálni. A területi autonómiával kapcsolatos vonakodását azzal magyarázta, hogy ez a terület az összes közül a legelhanyagoltabb, legelhagyatottabb. A háború előtti magyar abszolutizmus és magyarosítás hatása érződik a területen. Előbb fel kell készülniük a kormányzásra, csak ez után kapják meg azt az autonómiát, amiben megállapodtak. Olekszandr Kravcsuk nem tesz említést arról, hogy valójában a szlovák autonómiatörekvések képezhetnék a ruszin autonómia megadásának legfőbb gátját.

Az elnök nagy figyelmet szentelt a nyelvi politikának is. A ruszinok több irányvonalat is képviseltek nyelvi orientációjukat illetően. Ilyenek a ruszofil, ukrainofil és ruszinoofil irányvonalak. Masaryk úgy vélte, mindegyik irányzathoz toleránsan kell viszonyulni. A kárpátaljai nyelvi politikát illetően kijelentette, hogy ugyanaz a helyzet a ruszin és orosz nyelveket illetően, mint a szlovák és cseh nyelveknél. Szerinte hivatalossá és tanítottnak kell tenni a népi nyelvet, a középiskolákban pedig be kellene vezetni az orosz irodalmi nyelv oktatását. Az elnök itt továbbmegy és kimondja, hogy az ő érdekeik megkövetelik azt is, hogy az államalkotó nemzet megtanulja a kisebbségek nyelvét.

Az elnök nemegyszer rámutatott arra, hogy garantálja a nemzeti kisebbségek jogait. Az 1923-ban, a Budapesti Hírlapnak adott interjúja során hangsúlyozta, hogy a magyarok a lakosságszámnak megfelelő arányban képviseltetik magukat a parlamentben, beszédeiket hivatalosan kinyomtatják magyar és cseh nyelven is. Megfelelő számú magyar iskolát is biztosítanak. Szlovákiában 780 magyar nemzeti iskola működik, melyekben egy osztályra átlagosan 38 gyerek jut, eközben a németek esetében ez a szám 30, a szlovákokéban 40.

Fontos meglátása a szerzőnek: az elnök ugyan 1928-ban, az állam megalakulásának és fennállásának 10. éve alkalmából rendezett megemlékezések során elmondta, hogy nyitott a területi autonómiák megadására, hiszen tíz év alatt az állam jelentős fejlődésen ment keresztül, mégsem tett semmilyen konkrét intézkedést a nemzeti kisebbségek autonómiához való jogának biztosítása érdekében.

Masaryk alapvetően optimistán tekintett a nemzetiségi kérdésre, úgy vélte, idővel sikerülhet megteremteni a csehszlovák típusú nemzetiségi szabályozást. 1930-ban Losoncon tartott beszédében elmondta a sikeres belpolitika formuláját, szerinte ez: nemzeti béke, vallási tolerancia és gazdasági harmónia. Nagy figyelmet szentelt még a politikai kompromisszum betartásának is.

Kiemelendő, hogy a tanulmány nem, vagy csak részleteiben foglalkozik olyan, a területen élő nemzetiségekkel, mint a magyarok, románok, lengyelek, erre a szerző is felhívja a figyelmet munkájában. Két utóbbi esetben mindez talán érthető, azonban annak tudatában, hogy a „csehszlovákok” és németek után a magyarok képviseltették magukat a legnagyobb arányban Csehszlovákia területén², indokoltnak tartottam volna, ha több figyelmet fordít erre a kérdésre a szerző. Ennek ellenére úgy vélem, a tanulmány hasznos és érdekes, számos értékes forrással és információval szolgál az olvasó számára.

Olekszandr Kravcsuk: Nacionalnyi vidnoszini v Csehoszlovacsinyi 1918–1935 rr.: pohljad T. G. Maszarika (Nemzetiségi viszonyok Csehszlovákiában 1918–1935 között: T. G. Masaryk nézete). Közép- és Kelet-Európa országai történelmének problémái, 2012. (3. kiadás). – 162–181. o.
<http://science.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/7/2014/pdf/hist/3/P-162-181.pdf>

Balogh Ildikó

2 Az 1921-es csehszlovák népszámlálás alkalmával 744 ezer magyart írtak össze.

Magyarország okkupációs politikája Ukrajnában a Nagy Honvédő Háború idején

Микола Держалюк (Mikola Derzsaljuk) – akadémikus, kutató, Ukrajna magyarországi nagykövetségének követségi tanácsosa főként világtörténelemmel, Magyarország történetével, illetve Ukrajna nemzetközi helyzetével foglalkozik. Ez a tanulmány az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia (UNTA) kiadásában jelent meg 2012-ben. A történész munkájában hangsúlyozza, hogy a honvédő háború fontos része volt a magyar nemzeti érdekeknek.

Már a tanulmány elején rávilágít a szerző arra, hogy Magyarországnak – a többi első világháborúban vesztes európai állammal együtt – elsődleges célja a versaillesi békerendszer felülbírálása volt. Magyarország azonban nem a történelmi területek visszaszerzésére törekedett, mindössze a szomszédos államokhoz került magyar többségű területekre tartott igényt, amelyek Csehszlovákiához, Jugoszláviához és Romániához kerültek. A revízió ügyében viszont Magyarország egymaga gyengének mutatkozott, így Németország és Olaszország segítségét kérte, hiszen az ő elveik (a nemzeti kisebbségek védelme és új jogrend kialakítása Európában) megegyeztek a magyar pozíciókkal.

1938–1941 között Németországnak és Olaszországnak köszönhetően Magyarország elérte határainak felülvizsgálatát, megtörte a kisantant nyomását, kis európai államból 150 km²-ével közepessé nőtt (85 százalékkal növelte meg területét, lakossági aránya pedig 58 százalékkal nőtt meg, ez összesen 14 millió lakost jelentett). Trianon eltörlésével azonban ismét többnemzetiségű állammá lett, ahol a magyarokon kívül több mint 3 millió más nemzetiségű lakos élt (románok, szlovákok, szerbek, ukránok). Az ukránok-ruszinok 564 ezer főt tettek ki.

A szerző rávilágít arra, hogy Magyarország figyelmének középpontjában a 30–40-es években a kárpáti régió és Galícia állt, amit azzal magyaráz, hogy Kárpátalja volt az első olyan ukrán terület, ahol megvalósult Nagy-magyarország eszméje. Kárpáti Ukrajna okkupációja 1939. március 15-én

vette kezdetét, a fontosabb katonai akciók három napig tartottak. Összesen 150 000 magyar katonát, tisztet küldtek a területre.

A tanulmány következő része a magyar vezetés kárpátaljai politikáját elemzi. Kitér a propagandára, amely azt hangsúlyozta, hogy a magyarok álláspontja szerint a ruszinok önálló nemzet, továbbá, hogy megilleti őket az autonómia joga. Budapest Kárpátalja annexióját nem etnikai, hanem történelmi alapon tartotta jogosnak, hiszen az 1920–1939 közötti időszakot leszámítva, ez a terület mindvégig a magyar állam szerves részét képezte, az itt élő ruszinok pedig kulturálisan és mentálisan is közelebb álltak a magyarokhoz, mint az ukránokhoz. A szerző ezt egyoldalú értékelésnek tartja, véleménye szerint Kárpáti Ukrajna történelmi fejlődéséhez, valamint az ukrán nemzeti-felszabadító eszmék kibontakozásához leginkább a kárpátaljai ruszinok járultak hozzá. 1939 márciusára pedig Kárpáti Ukrajna megmutatta, hogy a vidék ukránjai érett európai állammá lettek, és kijelentette jogát az önállóságra.

Derzsajluk szerint a vidék magyar lakossága támogatta a magyar katonák bevonulását, míg a ruszinok ezzel szemben negatívan ítélték meg az akciót. Kiemeli, hogy a fegyveres ellenállás elfojtása az első hónapokban brutálisan zajlott, rengeteg letartóztatással és elítéléssel kísérve.

A magyarok első intézkedései közé tartozott, hogy az emberek lojalitását a hatalomhoz egy speciális bizottság által igyekeztek ellenőrizni. A vizsgálat 1939–1940 folyamán zajlott, ez idő alatt 150–180 ezer ruszin került börtönbe vagy lett valamilyen represszió áldozata. 25 ezer fiatal, értelmiségi szökött át a Szovjetunióba, Szlovákiába vagy Csehországba, a huszti német konzulátus adatai szerint Kárpáti Ukrajna elfoglalása után kb. 7,5 ezer ukrán nacionalista hagyta el a területet és költözött át Kelet-Szlovákiába a német katonai oltalom alá. Ezzel az állítással szemben azonban *Botlik József*, aki szintén sokat foglalkozott a kárpátaljai nemzetiségek helyzetével, Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján című könyvében 7 ezerre teszi az ukrán kivándorlók számát.¹

A tanulmány szerint a horthysta okkupáció elleni harcokban 5 ezer szicslövész halt meg Kárpátalján, más adatok szerint viszont 7 ezren is életüket vesztették a Kárpáti Ukrajnáért vívott harcokban.

Mikola Derzsajluk szerint a magyar források arról tanúskodnak, hogy a magyarok, németek, lengyelek, románok, szovjetek ukrán nemzeti-felszabadító mozgalomhoz való hozzáállása meglehetősen ellenséges volt, mivel egyesítette őket ukránellenes pozíciójuk, így több intézkedést is bevezettek annak meggyengítése érdekében. Nem szerették volna, ha egy államban

¹ Botlik József. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. Nyíregyháza, 2005. 445 o.

egyesülnének az ukrán etnikai tömbök, amelyek ezen országok kötelékében voltak. A helyzet stabilitása érdekében Kárpátalján a magyar vezetés elkezdett dolgozni egy autonómia tervezeten. Annak okai, hogy végül az említett tervezet miért nem valósult meg, a szerző számára ismeretlenek.

Az 1940 decemberében régenessé kinevezett Kozma Miklós igyekezett Kárpátalját izolálni a Szovjetunió befolyásától. Szerette volna megállítani a helytelen ruszin-dédelgető politikát, egyaránt szembeszállt a ruszin autonómia eszméjével és az egész terület autonómiájának kérdésével is.

A szerző kitér arra, hogy miként befolyásolta Magyarország „ukrán kérdéshez” való hozzáállását a nemzetközi megítélés. Amikor az 1920-as években az antant hatalmak és Szovjet-Oroszország felosztották az ukrán területeket Csehszlovákia, Oroszország, Lengyelország és Románia között, Európa átrendezésére törekedtek. A 30–40-es években német hatásra Magyarország igyekezett visszaszerezni Kárpátalját, mint történelmi területet, és amikor német segítséggel megalakul az ukrán állam, Magyarország szövetségre lép vele, hogy együtt megállítsák a Kis Antantot (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia). Mindezek ellenére azonban az országban elterjedtek az ukrán ellenes nézetek, mivel sokan úgy gondolták, hogy ha megalakul egy egységes Ukrajna, akkor Ruténia is a fennhatósága alá kerül. Mindez arra enged következtetni, hogy ebben az időben a magyar vezetés is azon a véleményen volt, hogy Ukrajna zavarná a biztonságát.

Mikola Derzsaljuk felhívja a figyelmet arra, hogy Kozma Miklós véleménye szerint a Szovjetunió hamarosan nemzetállamokra hullik szét, és amennyiben megalakul Ukrajna, akkor Magyarország pont közé és Németország közé kerül. Szerinte, hogyha létrejön egy egységes ukrán állam, nem szabad ellenségesen bánni vele, inkább szövetségesként kell kezelni. Továbbá értesült az orosz genocídiumról Ukrajnában², szerinte a ruszinok előtt egy út van: el kell rejtőzniük a Kárpátokban, hogy elkerüljék az orosz pusztítást, hiszen ha orosz vagy ukrán fennhatóság alá kerülnek, eltűnnek, mint etnosz, mivel nyelvi közelségük és jelentéktelen számuk miatt hamar asszimilálódnak.

A tanulmány nagy figyelmet fordít Kosztya Sándor katonai tudósítóra, aki ukrán területen folytatott katonai levelezéseket 1941–1942 folyamán. Ő áttanulmányozta Ukrajna helyzetét, jelentéseiben felhívta a magyar vezetés figyelmét arra, hogy érdemes alaposan megismerkedni Ukrajnával, mivel területileg ötször nagyobb Magyarországnál. Kosztya véleménye szerint a

2 A szovjet kormányzat politikájának következményeként, 1932–1933 között kialakult holodomor (éhség), az ukrán nép történetének egyik legnagyobb katasztrófája, halálos áldozatainak számát 6–10 millió közé teszik.

holodomor miatt nagyon meggyengült az ország, az orosz politikát úgy értékelte az ukrán területeken, mint gazdaságilag, vallásilag és kulturálisan barbár cselekedetet. A következtetéseket levonva megállapította, a magyarok első számú feladata, hogy segítsenek Ukrajnának megújulni a bolsevizmus után. Ahogy Kosztya fogalmazott, Magyarország Európa elővédje volt évszázadokon át a keresztény erkölcsök védelme érdekében.

1941-ben Magyarország megnövelte katonai nyomásgyakorlását a keleti fronton, a háborúban való részvétele pedig alapján az ukrán etnikai területen valósult meg. Kárpátalján az okkupációs sereg 150-180 ezer főt tett ki. Július és december között a sereg részt vett a Szovjetunió elleni katonai akciókban Jobbpart Ukrajna területén, 1944-től viszont az ország déli részén harcoltak. Az első magyar hadtest elfoglalta Lemberg, Ivano-Frankovszk és Kárpátalja határainál a Kárpátok előterét és sikeresen védte a front vonalát 1944 márciusa és októbere között.

A háború idején több mint 900 000 fős magyar katonai kontingens vonult át a mai Ukrajna területén, biztosítva elkötelezettségét szövetségesei mellett.

Az ukrán földön alapvetően lojálisan bántak a lakossággal, ellenvetést azonban nem tűrtek. A vezetők beosztottai, a katonáknak megtiltották a kapcsolatteremtést a helyi lakossággal, nem volt engedélyezve semmilyen erőszakos cselekmény. Ennek ellenére rengeteg példa arról tanúskodik, hogy a katonák raboltak, törtek, zúztak a vidéken, szóval viselkedésükről ellentmondásos információk terjedtek.

A tanulmány nagy figyelmet fordít Magyarország háromszintű ukrán politikájára: Kárpáti Ukrajnában, Nyugat-Ukrajnában (Galícia) és Szovjet-Ukrajnában. A szerző hangsúlyozza, hogy Kárpátalja Magyarországhoz tartozott, mint elválaszthatatlan része a történelmi Magyarországnak. A vidék elfoglalását a Szent Korona visszaszerzésének, törvényes és visszafordíthatatlan aktusának tekintették. Okkupációs politikáját Budapest a vidék régensén, hadiszervezetein és jogvédő szervein keresztül irányította, a körülményeinek megfelelően.

Galícia Magyarország érdekeinek fontos objektuma volt, mint Lengyelország része, amelyet előbb a Szovjetunió, majd Németország annektált. Magyarország igyekezett fellazítani Galíciában az ukrán nemzeti-felszabadító mozgalmat és nem beengedni azt Kárpáti Ukrajnába. Nyugat-Ukrajnában, ahol az ukrán nemzeti-felszabadító mozgalom fegyveres volt és a megszállók ellen igyekeztek megtartani Ukrajnát, a civilizált ukrán lakossággal a német és magyar megszállók elég óvatosan bántak, mivel tartottak az UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) megtorlásaitól.

Magyarország vezetése 1944 folyamán tárgyalásokat folytatott az ukrán felkelő hadsereggel (UPA) elérve ezzel Nyugat-Ukrajna okkupációs seregei és az UPA közti semlegességet. 1944 júliusában a két fél szerződést írt alá a közös ellenséggel szembeni kölcsönös segítségéről – a Szovjetunió ellen. A magyar fél kötelezte magát fegyverek és gyógyszerek adására az UPA számára, cserébe az UPA elismerte Kárpáti Ukrajna Magyarországhoz való tartozását és azt, hogy nincs területi követelése Magyarországgal szemben.

Magyarország leginkább Szovjet-Ukrajnában demonstrálta teljes körű segítségét Németországnak, még pedig azzal, hogy német érdekeltségi zónát hozott létre ezen a területen. Derzsaljuk említést tesz arról, hogy a magyar seregek, amíg megszállva tartották Szovjet-Ukrajnát, részt vettek a bolsevik hatalom leszerelésében, a fegyveres elemek megsemmisítésében. Az okkupációs rezsim működőképessé tette a termelést, a gazdasági, pénzügyi és a kulturális, oktatási életet. A megszállóknak sikerült megvalósítaniuk azon céljukat, hogy a lehető leghatékonyabban alkalmazzák Ukrajna gazdasági potenciálját a front, saját országuk és a helyi lakosság szükségleteire; lojális hozzáállással kiterjeszteni az új rend támogatóinak a körét; támogatni a termelést, a kereskedelmet, a kulturális, oktatási folyamatokat. Feladatuknak tekintették továbbá megakadályozni a lakosság megtorló akcióit. Emiatt nem támogatták az ukránok nemzeti-felszabadító mozgalomát, a rezsim szabotálta és megtiltotta nekik a felfegyverkezést. Miután 1941. június 30-án létrejött a független Ukrajna, a nemzeti-felszabadító mozgalom kíméletlen fejlődésnek indult, az ukrán állami eszmék tömegével terjedtek.

A Szovjetunió háborús győzelmével az „ukrán kérdés” automatikusan érvényessé lett a magyar érdekek felett. Magyarország számára Kárpátalja stratégiai kulcsfontosságú szerepet játszott a szovjetek elleni harcban. A terület elvesztése Magyarország számára örök fenyegetettséget jelentett kelet és dél felől egyaránt. Itt a szerző megjegyzi, hogy szerinte a magyar vezetésnek ajánlott lett volna nagyobb figyelmet szentelni a ruszinokra, hiszen a háború végén fontos szerepet játszottak abban, hogy 1943 februárjában Londonban az emigráns csehszlovák kormány azt a döntést hozta, a győzelmet követően a területet a Szovjetunióknak adja át.

Végső konklúzióként Mikola Derzsaljuk megállapítja, hogy Németország és szövetségeseinek megszállási politikája vitatott következményekkel járt. Egyrészt részesei voltak a tömeges vérontásoknak a békés lakosság, főleg a zsidók, cigányok, bolsevikok, illetve az ukrán nemzeti-felszabadító mozgalom tagjai, kommunisták és partizánok körében. Másrészt viszont a megszálló szervezetek energikusan reagáltak a bolsevik hatalom olyan bűneire, mint a kollektivizálás vagy a kisajátítás. A megszállók igyekeztek

biztosítani a jogi és jogvédő szervezetek munkáját, termelési részlegeket hoztak létre az iparban és a mezőgazdaságban is, megújították a kereskedelmi-pénzügyi rendszert, a kulturális és oktatási intézmények tevékenységét, biztosították a hatékony harcot az önkényeskedés és rablások ellen. A terroristák, diverzánsok, alvilági szervezetek elpusztítása a legsikeresebb szegmense volt a megszálló szervezetek erőfeszítéseinek. Az sem elhanyagolható tény, hogy biztosították a lakosság számára a megélhetést, és nem volt a megszállás ideje alatt tömeges éhezés.

A szerző véleménye szerint a harcoló felek, akármelyik táborban is harcoltak, nem akarták függetlenséget adni Ukrajnának, inkább csak forrásait és potenciáljukat igyekeztek kihasználni.

Mikola Derzsaljuk „Magyarország okkupációs politikája Ukrajnában a nagy honvédő háború idején” című tanulmánya világos képet ad az olvasó számára arról, hogy bár Magyarország politikája Ukrajna számára nem a legelőnyösebben alakult, azonban összességében kijelenthetjük, hogy még sem járt mélyreható következményekkel, mivel nem járult hozzá sem az ukrán nemzet felszabadulásához, sem annak leigázásához.

Микола Держалюк: Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки великої вітчизняної війни. (Magyarország okkupációs politikája Ukrajnában a Nagy Honvédő Háború idején). Ukrajna hadtörténelmének oldalai, Ukrajna Történelmi Intézete, Kijev, 2012. 31 o.
http://history.org.ua/JournALL/war/war_2012_15/9.pdf

Nagy Nikoletta

Diadalmenet és polgárháború a késő köztársaságkorban

A római diadalmenetet az utóbbi ötven évben, ezen belül főként az utóbbi egy-másfél évtizedben számos könyv, tanulmány vizsgálta a legkülönbözőbb szempontokból és igen mélyrehatóan. Mivel Liviusnak köszönhetően a *triumphus*nak leginkább a Kr. e. III. század végi és a II. század eleji gyakorlatát ismerjük, a szakirodalom is főként erre az időszakra fókuszál. *Karsten Hjort Lange* viszont a késő köztársaságkor, pontosabban a Sullától Octavianusig terjedő időszak diadalmeneteit vizsgálja abból az aspektusból, hogy miként érvényesült, illetve érvényesült-e egyáltalán az a hagyomány, miszerint *triumphust* csak külső ellenség felett aratott győzelem esetén lehetett tartani, polgárháborút lezáró győzelem esetén nem. A kérdést a szerző a római politikai rendszer Kr. e. I. századi átalakulásának összefüggésrendszerébe illeszti, hangsúlyozva, hogy a triumphus egyike – igaz, nagyon fontos eleme – azoknak a politikai rituáléknak, amelyeknek jellege és funkciója megváltozott ebben az időszakban. A változások hátterében az a tény áll, hogy a Kr. e. I. század háborús konfliktusai nagyrészt polgárháborúk, amelyeket hagyományosan nem követhetett diadalmenet, ugyanakkor az ezekből győztesen kikerülő parancsnokok igényt tartottak erre a rendkívüli megtiszteltetésre, amely azzal, hogy teljes mértékben elismerte presztizsüket és rendkívüli, karizmatikus képességeiket, mintegy legitímálta a hatalmukat. Lange a források tüzetes elemzésével és a szakirodalomban megfogalmazódó vélemények gondos mérlegelésével igyekszik megvilágítani, miként volt lehetséges a konvenció és az azzal szöges ellentétben álló igények összeegyeztetése.

Tanulmányának első fejezete azzal a hagyományos tiltással foglalkozik, amely a polgárháborút követő *triumphusra* vonatkozott. A diadalmenet tartásának kritériumairól legrészletesebben a Tiberius uralkodása idején író Valerius Maximus értekezik (2,8,1sk.), aki azt állítja (2,8,7), hogy polgárháborút követően soha nem került sor sem *supplicatióra* (a győzelmet követően az isteneknek járó ünnepség), sem *ovatióra*, sem *triumphusra*, mivel egyrészt a senatus erre nem adott engedélyt, másrészt senki nem is tartott rá

igényt olyan győzelem után, amely a polgárság egy részének gyászával járt együtt. Miután Lange Valerius Maximus némely, a tényeknek nyilvánvalóan ellentmondó állítására a korábbi szakirodalomtól eltérő magyarázatot ad, áttér azokra a további forrásokra (Cicero, Lucanus, Florus, Plutarchos, Dio Cassius, Tacitus), amelyek minden kétséget kizáróan egyöntetűen alátámasztják: az ókori Rómában konszenzus volt abban a tekintetben, hogy polgárháborús győzelemért nem lehet diadalmenetet tartani. Az alapelvet illetően tehát egyetértés volt, a kérdés az, vajon miként érvényesült ez a gyakorlatban?

Mindenekelőtt látni kell, hogy a *triumphus*ra vonatkozó szabályok a római politika hagyományainak, illetve ezek változásának tágabb kontextusába illeszkednek, így a polgárháborúval kapcsolatos kritérium is értelemszerűen csak a Kr.e. I. században, a Sulla-féle polgárháborútól kezdve formálódhatott ki, mégpedig a szerző véleménye szerint a kortársak informális párbeszédének eredményeként. Úgy véli, a probléma különösképpen Caesar diadalmeneteivel kapcsolatban került előtérbe, jóllehet Caesar egy olyan hagyományt követett, amelynek kezdetei Sullára és Pompeiusra vezethetőek vissza.

Róma első polgárháborúja (Kr. e. 87–82) után, Kr. e. 81-ben a győztes Sulla egy kétnapos diadalmenetet tartott Mithridatés fölötti győzelmét ünnepelve (*de rege Mithridate*). A második napon felvonultatta azt az aranyat és ezüstöt, amit polgárháborús ellenfele, a veresége után öngyilkosságot elkövető ifjabb Marius halmozott fel Praenestében, akinek a nevét egyébként a menetben vitt egyik tábla is feltüntette, valamint a diadalmenetben ott vonultak Sulla száműzetésből visszatért hívei. Ezzel együtt a források alapján semmi sem támasztja alá azt a gyanút, hogy a diadalmenet *de rege Mithridate* csupán a tényleges polgárháborús *triumphus* álcázására szolgált volna. Lange szerint Sulla diadalmenete egy valóságos, külső ellenséggel vívott háborút követett, nem állt összefüggésben a polgárháborúval, mindazonáltal Sulla arra használta fel, hogy a polgárháborús győzelméből fakadó restaurációt ünnepelje vele.

A Caesar diadalmeneteihez vezető út következő fontos állomását Pompeius africai és hispaniai *triumphus*ai jelentik: ezeket ugyanis olyan háborús konfliktusok után tartotta, amelyek a valóságban polgárháborúk voltak. Az előbbi a Domitius Ahenobarbus vezette marianus oppozíció leverését követte, ám mivel Domitiushoz csatlakozott Numidia királya, Hiarbas, ez lehetővé tette Pompeius számára, hogy a konfliktust külső háborúként tüntesse fel. Kr. e. 77–71 között Pompeius Sulla ellenségeivel harcolt Hispaniában, melyet 71-ben egy újabb diadalmenet követett – Lange szerint kétségtelenül

ex Hispania (jóllehet a *Fasti Triumphales* erre vonatkozó feljegyzése nem maradt fenn). Erre az adhatott alapot, hogy bár a vezérek rómaiak voltak (Sertorius, Perperna), a parancsnokságuk alá tartozó katonák lusitanok és keltiberek, vagyis nem rómaiak. Nem tudjuk, hogy a kortársak vitatták-e a *triumphus* jogosságát, mindenesetre a szerző úgy véli, ha voltak is ilyen hangok, Pompeius hihetetlen népszerűsége felülírta azokat.

Hogy ezek a diadalmenetek milyen mértékben szolgáltak precedensül Caesar diadalmenetei számára, azt Lange a rendelkezésre álló források körültekintő elemzésével igyekszik világossá tenni. Kr. e. 49-ben azzal, hogy Caesar átlépte a Rubicont, egy újabb polgárháború vette kezdetét, ám Caesar magától értetődően nem vállalta a *bellum civile* ódiumát. Tettét azzal igazolta – példáját majd Augustus követi –, hogy az állam érdekében (*rei publicae causa*) cselekedett, ő csak békét akart, szemben a háborút kezdeményező Pompeiusszal. Ezzel együtt aggályosan elkerülte, hogy pharsalosi győzelme után jelentést küldjön a senatusnak, míg a külső ellenség felett aratott egyiptomi és pontusi győzelmei után nem mulasztotta el megtenni ezt – a senatus meg is ítélte a *supplicationest*. Kr. e. 46-ban, Rómába való visszatérésekor négy diadalmenetet tartott galliai, egyiptomi, pontusi és africai győzelmeiért. A források, így a szakirodalom véleménye is megoszlik arról, hogy ezek a *triumphusok* utaltak-e valamiképpen a közelmúlt polgárháborús eseményeire. Különösen vitatott a negyedik, africai diadalmenet, amelyet Caesar Iuba király felett aratott győzelméért tartott, de tudvalevő, hogy Iuba L. Scipio (a pompeianusok fővezére Africában Kr.e. 46-ban elkövetett öngyilkosságáig) szövetségese volt. Ám a senatus 48-ban felhatalmazta Caesart arra, hogy a pompeianusok ellen harcoljon Africában, sőt még azelőtt megszavazott számára egy *triumphust* Iuba és a vele harcoló rómaiak fölött, hogy a háború elkezdődött volna. Az africai diadalmenet eképpen elfogadható volt, és a pompeiusi precedenst követte, bár úgy tűnik, túl is ment azon: Appianos szerint (b. c. 2,101) Caesar a menetben Scipio, Cato és Petreius halálát ábrázoló festményeket is vitetett, igaz, a nevek feltüntetése nélkül. Lange hangsúlyozza, hogy látszólag indokolatlan provokációról van szó, valójában Caesar a *triumphus* új modelljét hozta létre a Iuba feletti diadalmenettel: kizárólag olyan polgárháborús győzelmei után tartott *ovatiót* vagy *triumphust*, amelyeket külső ellenséggel vívott háborúkként lehetett feltüntetni, ugyanakkor a konfliktus polgárháborús elemét bizonyosan nem leplezte.

Caesar az utolsó diadalmenetét a Pompeius fiai fölött aratott mundai győzelme (Kr. e. 45) után tartotta. Az ellenségei Mundánál kizárólag római polgárok voltak, vagyis – ahogyan Lange fogalmaz – hispaniai *triumphusá-*

val világosan megtörte a polgárháborús diadalmenetre vonatkozó tabut, ami Plutarchos szerint ellenérzést váltott ki a rómaiakból (Caes. 56). Ugyanakkor bizonyosnak látszik, hogy akárcsak Pompeius hispaniai diadalmenetét, ezt is egyszerűen *ex Hispania*-ként jegyezték fel, ám nem elhanyagolható különbség, hogy Sertorius parancsnoksága alatt túlnyomó részben nem rómaiak harcoltak. Ennek ellenére Lange szerint Caesar *triumphusa* nem újszerűsége, hanem a továbbra is erős pompeianus szimpátia miatt sértette a rómaiakat.

Tanulmányának utolsó részében azt vizsgálja a szerző, hogy Octavianus/Augustus miként viszonyult a polgárháborút követő diadalmenet problémájához. A *Res gestae divi Augusti* 1,1-3 alapján világos, hogy Augustus az öngazolás tekintetében a Pompeius és Caesar, valamint a Sulla által kitaposott úton járt tovább: a polgárháború kirobbantója – akit ezért nyilván egyedül terhel a felelősség – a név szerint nem említett Antonius; ő maga a factiók uralma által elnyomott és megtámadott állam felszabadítója. Ám ami a diadalemenetet illeti, nem a caesari precedens folytatója.

A Kr. e. 44 decemberében kezdődött újabb polgárháború fontos csatája zajlott 43. április 21-én Mutinánál. A senatus ezt követően *hostis*-szá (ellenességé) nyilvánította Antonius, valamint diadalmenetet szavazott meg Decimus Brutusnak (amire végül soha nem került sor). A *triumphus* jogosságát azzal igazolták, hogy Brutus nem római polgár, hanem ellenség felett aratott győzelmet. Amiként Lange kiemeli, talán ez volt az első alkalom, amikor egy diadalmenetet direkt módon *hostis*-szá nyilvánítással igazolták. A triumvirek, így Octavianus nem élt ezzel a vitatott módszerrel: kizárólagos polgárháború után nem tartott *triumphust*, akár volt *hostis*-deklaráció, akár nem. Így nem követte diadalmenet sem Philippit, sem Perusiát, bár az utóbbi esetben a Városba való visszatérését *triumphushoz* hasonlóan szervezte meg. A perusiai háborút követően Brundisiumnál kis híján újabb polgárháború robbant ki a triumvirek között, ám mivel mindkét fél katonái megtagadták a harcot, ezt végül sikerült elkerülni: Octavianus és Antonius megállapodott egymással. A brundisiumi egyezés után mind Octavianus, mind Antonius *ovatiót* tartott; a *Fasti Triumphales* mindkettőt ugyanazzal az indoklással jegyezte fel: „mivel békét kötött” M. Antoniuszal (illetve Octavianusszal). Ezek a hagyományostól eltérő, teljesen újszerű *ovatiók* voltak: nem előzte meg őket háború (bár ennek van előzménye, Caesar Kr.e. 44. évi *ovatiója*), a polgárháború *elkerülését* ünnepelték vele, és egyszerűen a Rómába való ünnepélyes bevonulást jelentették.

Külön fejezetet szentel a szerző Octavianus Kr. e. 36. évi *ovatiójának*, melyet Sextus Pompeius legyőzése, Sziciliából Rómába való visszatérése

után tartott. A háború nyilvánvalóan polgárháború volt, Octavianus ezt nem is tagadta, ám rabszolgaháborúként tüntette fel. Rabszolgaháborúban aratott győzelemért pedig a hagyományoknak megfelelően (ld. Kr. e. 132., 99. és 71. évi rabszolgafelkelések) *ovatiót* engedélyezett a senatus.

A köztársaság utolsó polgárháborújának döntő csatája Actiumnál zajlott Kr. e. 31-ben. Az augustusi ideológia legfontosabb dokumentumában, a *Res gestae divi Augusti*-ban a polgárháború befejezése külön hangsúlyt kap (34,1), márpedig Actium értelemszerűen ennek a része. Actium tehát – mint Lange kiemeli – a *Res gestae*-ben is polgárháború, ugyanakkor Egyiptom és Kleopátra ellen vívott külső háború is, és mint ilyen alkalmas diadalmenet tartására. Augustus a visszatérése után Kr. e. 29-ben tartott hármasháromtriumphust – illyricumi, actiumi és alexandriai győzelméért – megemlíti a *Res gestae*-ben is (4,1). Más forrásokból tudjuk, hogy ezeket a senatus még visszatérése előtt szavazta meg neki anélkül, hogy személyesen kellett volna kérnie, így a *triumphus* hagyományos rendjétől eltérően – ugyanakkor Caesarhoz hasonlóan – nem kellett találkoznia a senatusszal a *pomerium* kívül. A hagyományos értelmezés szerint az augustusi ideológia a háborút kizárólag Egyiptom és Kleopátra elleni külső háborúként reprezentálta. Lange azt nem vitatja, hogy amikor sor került a végső összecsapásra Antoniuszal, akkor Octavianusnak sikerült elkerülnie, hogy polgárháború kezdeményezőjeként tűnjön fel, hiszen formálisan Kleopátra ellen indított háborút. Ám a hivatalos ideológia szerint a külső ellenséget rómaiak (Antonius és hívei) támogatták, akik így Róma ellen fogtak fegyvert. Octavianus tehát sohasem tagadta, hogy Antonius ellen harcolt, ám ez mit sem változtat azon, hogy a háborút külső ellenséggel szemben hirdette meg. Mindemellett Antoniuszt nem nyilvánította *hostisszá* – igaz, Antonius hatalmától megfosztva magánembernek (*privatus*) minősült, és azzal, hogy fegyvert ragadott a *res publica* ellen saját magát deklarálta ellenséggé. Lange tehát nem fogadja el sem azt a véleményt, mely szerint a hivatalos augustusi ideológia kizárólag külső háborúként tüntette volna fel Actiumot, sem azt a nézetet, hogy Actium polgárháborúban aratott győzelem lett volna „a polgárháború eufémisztikus címkéje nélkül”. Ezzel együtt – amennyire tudjuk – Octavianus tartózkodott attól, hogy 36. és 29. évi *ovatióin* és *triumphusain* direkt módon megjelenítette volna a legyőzött római ellenségeit.

Actium után a senatus megtiszteltetésekkel halmozta el Octavianust, amelyek precedenst jelentettek a későbbi császárok számára. Ezek közül Lange azt a Forum Romanum-on felállított actiumi ívet emeli ki, amelyet a diadalmenet miatt, a *triumphus* útvonalának részeként emeltek. Így, bár az *arcus triumphalis* terminus valószínűleg csak a Kr. u. 3. századtól kezdve

volt használatban, az ív kapcsolata a *triumphusszal* teljesen egyértelmű. Az *arcus* Octavianust mint a háború győztesét ünnepelte, egy olyan háborúét, amelyet egyszerre vívott külső ellenséggel és polgárokkal. Lange szerint talán nem véletlen, hogy Róma központjában három olyan ív áll – Titusé, Septimius Severusé és Constantinusé – , amelyek mindegyike ténylegesen egy kiterjesztett polgárháború győztesét ünnepli. Ezek a minden megtiszteltetésnél látványosabb emlékművek ugyanis segítettek legitimálni az új uralkodókat azzal, hogy megemlékeztek érényeikről és teljesítményükről. Ennek a politikai legitimációnak az is része volt, hogy a polgárháborús győzelmeket külső ellenség felett aratott győzelemként állítsák be, ám Lange fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy a győzelmek polgárháborús aspektusát aligha tagadták.

Összességében véve tehát Lange úgy látja, hogy a polgárháborús győzelem nem Augustus idején, hanem már a köztársaságkorban a *triumphus* hagyományának integráns részévé vált olyan változások következményeként, amelyek kezdetét Sullától kezdve lehet nyomon követni. Ugyanakkor kizárólagos polgárháború után – néhány kivételtől eltekintve – senki sem tarthatott igényt diadalmenetre, csak abban az esetben, ha lehetőség volt arra, hogy a polgárháborút külső ellenséggel vívott háborúként tüntessék fel.

Karsten Hjort Lange: Triumph and civil war in the late Republic (Diadalmenet és polgárháború a késő köztársaságkorban). *Papers of the British School at Rome* 81(2013) 67–90.

Szekeres Csilla

KÖZÉPKOR

A „cruce signatíó” Ridley Scott „Mennyei Királyságáig”

A 2014-ben a harmadik kiadását megélő könyv *Thomas F. Madden* tollát dicséri. A keresztes hadjáratok, mind megítélésük, mind a történelemben betöltött szerepük miatt sok kutató fantáziáját megmozgatták. Az sem elhanyagolható tényező a téma kutatásában, hogy több évszázadot érintettek csupán a szigorúan a Szentföldön lezajló események is, nem is említve az európai történéseket. És persze ezek az események sok hőst és jelentős személyiséget termeltek mindkét oldalon (gondoljunk most Oroszlánszívű Richárd királyra, vagy Szaladinra), akik monográfiája és tetteinek feldolgozása szintén kapcsolódik a témához. Erről a sokszor feldolgozott és annál is többféleképpen értékelt eseménysorról szól Madden könyve is.

Thomas F. Madden 1960-ban született, történész diplomát az Új-Mexikói, majd az Illinois-i Egyetemen szerzett. Kutatási területe a középkor és a reneszánsz, sokat foglalkozott a Mediterráneum térségével és Velencével. Jelenleg ő vezeti a Saint Louis University (Missouri) középkorral és reneszánszsal foglalkozó részlegét. Több írása is megjelent olyan híres folyóiratokban, mint a *The New York Times*, a *Washington Post*, vagy a *Wall Street Journal*. Munkájáért több díjat is kapott, például 2005-ben Haskins Medal kitüntetést az *Enrico Dandolo and the Rise of Venice* című munkájáért. Madden professzor munkái közül sok foglalkozik a keresztes hadjáratok történetével, illetve a kereszténység és az iszlám kapcsolatával. Ezeknek a munkáknak köszönhetően a 2001. szeptember 11-ei terrortámadás után többször kérték fel szakértőnek, ahol a középkori keresztes hadjáratok, a dzsihád és a modern terrorizmus kapcsolatát kereste. Most bemutatott munkáját többen méltatják külföldön, például a *Byzantische Zeitschrift* szerint ez egy briliáns kézikönyv hallgatónak és oktatóknak egyaránt, illetve mindazoknak, akik érdeklődnek a keresztes hadjáratok története iránt.¹ De lássuk akkor miben is egyedi ez az alkotás, mi teszi ennyire briliánssá?

¹ <http://www.thomasmadden.org/books.html>

Madden professzor a keresztes hadjáratok (crusades), mint fogalom eredetével kezdi a munkáját. Ami a „cruce signati” kifejezésből ered. Ez nagyjából annyit jelent: „azok, akik megjelöltettek a keresztes által”. Innentől pedig kronologikus sorrendben halad végig a keresztes hadjáratok történetén. De nem az első keresztes hadjáráttal, és nem is a clermonti zsinattal kezdi történetét, hanem ezektől az eseményektől párszáz évvel korábról, az iszám kialakulásától, majd bemutatja az Ibériai-félszigeten történt arab hódításokat, és a törökök előrenyomulását Asia Minor területén, ami veszélyeztette a Bizánci Birodalmat. Csak ezután érünk el II. Orbán pápa felhívásáig, mely harccal elérhető megváltással kecsegtet, és a Szentírásból idézett sorokkal erősíti meg szavait.

Ezután következik az egyes keresztes hadjáratok történetének bemutatása, úgy, ahogyan Madden látta. (És ahogy elnevezte.) A narráció követhető, az események szinte egymásból következnek, így nagyon olvasmányos a munka. A szerző nem feledkezik meg az események ismertetése mellett a cselekvőkről sem, tehát bemutatja a fontosabb történelmi személyiségeket, akik a témához kapcsolódnak, és páran közülük ma már legendákká váltak. Nem fukarkodik a hadi események leírásában sem, pár fontosabb csatáról részletesen is olvashatunk. Természetesen nem feledkezik meg a szerző a korban nagyon fontos keresztes államok bemutatásáról sem. Alakulásuktól a bukásukig figyelemmel követi őket. Ugyanúgy a Szentföldön alakult lovagrendek (Templomosok, Ispotályosok, Német Lovagrend) sorsát is nyomon követhetjük az írásban. Madden a keresztes seregek útját bemutató térképekkel is segíti az olvasót, hogy eligazodjon a középkori Közel-Keleten. Emellett egy rövid képmellékletben (fontosabb helyek, személyek, események) teszi változatosabbá az írását. Ugyanezt szolgálja a korabeli források közlése is, melyeket angolra fordítva, a törzsszövegtől elkülönítve és azt megtörve hasábkokban közöl, ezzel színesítve és alátámasztva írását.

Itthoni olvasóként kellemes volt olvasni a keresztes hadjáratok (sok helyen inkább csak megemlített) magyar vonatkozásairól is. Gondolok itt Bouilloni Gottfried és Könyves Kálmán megegyezésére a keresztes seregek átvonulásáról, vagy II. András döntéséről, miszerint letelepíti a Német Lovagrendet Magyarországon. Persze II. Andrásról többet is olvashatunk a V. keresztes hadjárat kapcsán, hiszen ő volt az egyetlen magyar király a Szentföldön, aki ezzel apja, III. Béla esküjét szentesítette. Azt még érdekesebb volt olvasni, hogy nemcsak András, hanem bátyja, Imre is felvette a keresztet. Ez utóbbi érdekesség gyakran kimarad a magyar történelmi értekezésből, amikor Imre és András párharcáról van szó.

Madden munkájában sokat hivatkozik előző szerzők munkáira, főleg

amikor eltér a „szakzsargontól”, és újszerű fogalmakkal él. Például Remete Péter „keresztes hadjáratát” bemutatva hozzáteszi, hogy ezt Jonathan Riley-Smith a keresztes hadjáratok első hullámának nevezte. A munkában a legfrissebb kutatási eredményeket is felhasználja, például megcáfolja ezen kutatásokra hivatkozva, hogy a keresztes seregek nagy részét az Európában mellőzésre kárhóztatott másod-és harmad szülött nemes férfiak alkották.

Újszerű fogalmi rendszerrel dolgozik a szerző. Ez a hadjáratok elnevezésén látszik kifejezetten. Nála ugyanis nyolc helyett csak öt keresztes hadjáratról olvashatunk, az V. keresztes hadjáratral bezárólag, amiben II. András is részt vett. Ezt követően nem számmal jelöli a keresztes hadjáratokat, hanem személyhez köti, történetesen ahhoz, aki azt megszervezte, így logikus a váltás. Ezek alapján a VI. keresztes hadjáratot II. Frigyes német-római császár keserű emlékezetű hadjáratának, míg a VII. és VIII. keresztes hadjáratot IX. (Szent) Lajos hadjáratának könyveli el.

Madden azonban továbbmegy. Történelmi összefoglalója nemcsak a Közel-Keletre összpontosul. Bemutatja az Ibériai-félsziget harcait, a reconquistát, ezenkívül egy európai keresztes hadjáratot is, a kathar eretnekség felszámolását. Kronológiailag sem áll meg 1291-ben Akkon elestével. Az összefoglalója az oszmán törökök elleni védelmet is bemutatja a XVII. századig. Ebbe beletartozik természetesen Nikápoly, a várnai csata, vagy a lepantói tengeri keresztény győzelem, egészen a Szent Ligák megalakulásáig. Egy rövid fejezetet még a keresztes hadjáratok és a nők kapcsolatának szán.

Azonban nem lehet nem észrevenni egy hibát a könyvben. A címe: *The Concise History of the Crusades*, tehát a keresztes hadjáratok tömör, vélt története már előrevetíti ezt a hibát. Ugyanis egy ekkora témát bátor vállalkozás tömören feldolgozni. Elismerhetjük, hogy Madden vállalkozása sikeres volt, azonban a szakmunkákhoz szokott olvasó figyelmét nem kerüli el ennek a „tömörségnek”, „velősségnek” az árnyoldala. A könyv épp a megírásnak célja miatt inkább csak összefoglaló, mint elemző. Gyakran az események bemutatására helyezi a hangsúlyt és nem keresi, vagy nem mutatja be az események mögötti okokat. A másik probléma is ebben a „velősségben” keresendő. Ugyanis néha (legalábbis szerintem) nem találja meg az egyensúlyt abban, hogy mit írjon le. A korai keresztes hadjáratok bemutatása sokkal mélyebb, mint a későbbi törökellenes harcoké. Ezt a részt leginkább elnagyoltnak tudnám lefesteni. Az egyensúly hiánya azonban még a korai hadjáratok leírásánál is megfigyelhető. Például a hattini csata leírása (vagyis inkább a mérszárlás körülményei) elég rövidre sikerült, főleg úgy, hogy például a nikápolyi csatában a szerző elmerül a hadi események bemutatásában. És persze az sem figyelmen kívül hagyandó, hogy a Szent

Ligák cselekedeteinek leírása még ennél is tömörebb, szinte csak megemlíti a szerző, hogy ezek a ligák léteztek.

Miért érdemi meg mégis a fentebb említett briliáns jelzót a munka? Szerintem a válasz az utolsó fejezetben keresendő, ami a keresztes hadjáratok örökségével foglalkozik. Ebben a fejezetben bemutatja Madden professzor azt, miként alakult át a keresztes hadjáratok megítélése mind a nyugati keresztény világban, mind az iszlám területeken. Leírja, hogy a gyarmatosítás és az imperializmus korában a nyugati civilizációk a keresztes eszmére alapozva hódítottak, míg az iszlám világ például Szaladinról sokáig teljesen megfeledkezett. A Nyugat vitte vissza az oktatáson keresztül a Közép-Keletre a keresztes hadjáratok emlékét, és adott táptalajt a mai terrorista ideológiáknak, melyek egy része a jelenlegi harcokra a keresztes hadjáratok revansaként tekint. Ebben a fejezetben – melyben Madden megállapítja a Nyugat felelősségét – találtam meg a munka zsenialitását.

A könyv végén található egy bibliográfiai fejezet, mely a szakmunkákat foglalja össze témák szerint (keresztes ideológia, első keresztes hadjárat stb.), és a fontosabbakat egy-két mondatban be is mutatja. Még jobban használható az a fejezete, ami csak az angol nyelven megjelent forrásokat és szakmunkákat foglalta össze a téma iránt érdeklődőknek, ezzel megkönnyítve a további olvasást.

Összességében, véleményem szerint, Madden a nyugati világ több mint fél évszázada kialakult, a keresztes hadjáratokkal kapcsolatos megítélésén próbált változtatni a munkájában. A Nyugat manapság nagyon elítéli a keresztes hadjáratokat, köszönhetően *Sir Steven Runciman* pótolhatatlan munkájának. A könyv néhol ellentmond ennek az alapműnek, ami leginkább a Bizánccal kapcsolatos részeknél érhető tetten. Madden részese volt annak a csapatnak, amely segítette *Ridley Scott*nak megalkotni a nagyszabású keresztes hadjáratokról szóló filmjét. Szerinte Madden professzor egyike azoknak, akik úgy vélik, a Szentföldre érkező harcosok egy Mennyei Királyság megteremtésén fáradoztak. Ez a gondolat, úgy vélem, átjárja a könyvét.

És hogy kinek ajánlom? Nem mondhatok mást, amit már olvashattak a *Byzantische Zeitschrift* hasábjain: hallgatóknak, oktatóknak, és mindenkinek, aki érdeklődik a keresztes hadjáratok története iránt.

Thomas F. Madden: *The Concise History of the Crusades* (A keresztes háborúk rövid története)
Third Edition, Published by Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland, 2014. 265 o.

Varga József

ÚJKOR

Érdemes-e becsapni a népet? Vita a közönség tájékoztatásáról Spanyolországban az ancien régime végén (1780-1808)

A XVIII. században érdekes vita kerekedett Spanyolországban arról, vajon hasznos-e tájékoztatni a népet az állam ügyeiről, s ha igen, akkor az igazat kell-e tudatni, vagy jobb hazugságokkal manipulálni az embereket. A kérdést a felvilágosodás korának erkölcsi vagy filantróp problémájának tekinthetjük, de az abszolút monarchák nézőpontjából arról volt szó, hogy hogyan lehet eredményesen uralkodni. A vitáról *Antonio Calvo Maturana*, a Müncheni Ludwig Maximilians Egyetem oktatója számol be tanulmányában.

A század folyamán Európa királyságaiban a középosztálybeliek egyre nagyobb számban hatoltak be az adminisztrációba, kereskedelembe, művelődésbe, hadseregbe és az egyházba, és formálni kezdték a „közvéleményt”. Nyilvánvalóvá vált, hogy az államügyekben már nem titkolózhat a király a műveltebb alattvalók előtt, és ha tájékoztatja őket, szövetségesre találhat bennük. Ellenkező esetben ez a réteg saját véleményét alakít ki, s az veszélyes lehet a monarchiára nézve. 1778-ban II. Frigyes és D’Alembert felhívására a Berliini Akadémia írói versenyt hirdetett a következő címmel: Érdemes-e becsapni a népet. A témához Európa-szerte 33-an szóltak hozzá. 13-an a „nemes hazugság” pártját fogták, 20 felvilágosult szerző viszont azt javasolta, művelté kell tenni a népet, és nem érdemes hazudni. Az akadémia mindkét álláspont egy-egy képviselőjét díjazásban részesítette.

Az abszolút monarchiák nem váltak forradalmárokká, de a „police” tudományának hatására lassan változtattak a felfogásukon. (A police az élet minden területét jelentette: vallást, erkölcsöt, egészséget, építkezéseket, kereskedelmet, szolgát, parasztot, szegényeket, szabadművészetet.) Ráébredtek, hogy nem elég parancsolni, meg kell győzni az embereket. A felvilágosodás kora előtt is szóltak az uralkodók az alattvalókhöz, mégpedig kiáltványok, ünnepek, képzőművészet, színház és a szószerk révén. Ki-hirdették, ha háború tört ki, királyi esküvő következett, és közölték az akaratukat az emberekkel. De erősen élt a felfogás, hogy az uralkodónak nem

kell lealacsonyodnia azzal, hogy magyarázkodik a népe előtt. Elegendők a rendeletek és a hivatalos bejelentések. A döntések háttere az *arcana imperii*, azaz a birodalom titka marad. A felvilágosodás eszméi azonban beszivárogtak a hatalomgyakorlásba, és változást hoztak a politikába. Töprengeni kezdtek, mi a jobb, ha eltitkolnak tényeket, vagy ha hamis változatot közölnek.

A közvélemény szerepének fontosságára az angol *John Law* hívta fel a figyelmet. A francia abszolút monarchiában a tájékoztatást gazdasági hírekkel kezdték, és Jacques Necker, a pénzügyminiszter nyilvánosságra hozta a korona elszámolásait 1781-ben. A tájékoztatás fontosságát a spanyolok is belátták, és a felvilágosodás szellemében összekapcsolták a nevelés kérdésével.

A spanyol monarchia III. Károly (1759–88) és IV. Károly (1788–1808) idején megújulással kísérletezett. Hogy elkerülje a francia királyi család sorsát, a Bourbonok spanyol ága megpróbálta megszilárdítani a királyi hatalmat, látványosan átvette a liberális felvilágosodás nézeteit, és megváltoztatta a köznéphez intézett közléseket. E változásokat három oldalról mutatja be a cikk szerzője. Először a közvélemény alakítóinak szerepét vizsgálja, másodsor a közönség tájékoztatásáról szóló vita eredményével foglalkozik, harmadikként a király politikai gyakorlatáról beszél. IV. Károly ugyan nem szakított az ancien régime-re jellemző titkolózással, de olykor mégis megpróbálta a közléseivel a saját érdekei szerint befolyásolni a közvéleményt. A teljes nyíltságra csak az 1807-8-as válság idején szánta rá magát.

A XVIII. századi spanyol történelem belpolitikai eseményei, a spanyol felvilágosodás, az állam alkalmazkodása a korhoz és közelítése a liberális gondolkozáshoz érdekes ellenpontot jelentettek az „ortodox” francia és angol modellel szemben. A dolgozatban vizsgált időszak, 1780-tól 1808-ig III. Károly uralkodásának utolsó éveit és IV. Károly uralkodásának idejét foglalja magában. Mindketten a felvilágosult abszolutizmus, (vagy másként a felvilágosult despotizmus) képviselői voltak, reformjaikkal saját uralkodói hatalmukat kívánták erősíteni. A felvilágosodás eszméinek pártolásával maguk mellé próbálták állítani a szellemi elitet. Azt kívánták tőle, hogy moralizáló írásaival védelmezze a monarchia szuverenitását, a kísérleti tudományok művelői pedig legyenek anyagi hasznára az országnak. A szigorú cenzúra következtében az értelmiség csak az állami intézményekben, az akadémiákon, vagy az Ország Barátai Közgazdasági Társaságokban dolgozhatott. Azért mégsem élt az ország kulturális elzártágban, mert a francia forradalom híre elérkezett a spanyolokhoz. Kérdés, létezett-e már ekkor közvélemény, vagy csak még egy kisebb, manipulálható közönségről lehetett szó.

A közvéleményről *Jürgen Habermas* 1964-ben azt írta, hogy az érett burzsoáziával együtt jelent meg, és megelőzte a liberális forradalmakat. A közvélemény a viták és kompetens döntések fóruma: egy jól informált közönség mérlegeli a különböző nézeteket, konszenzusra jut, majd tudatja véleményét a parlamenttel, amely kötelezi a politikai hatalmat a közakarat végrehajtására. Manapság a történészek (számos munkát felsorol a szerző) azt bizonyítják, hogy közvélemény létezett már a középkorban, sőt az antikvitásban is. Kétségtelen, hogy a hatalom és az ellenzék propagandisztikus ténykedése végig követhető az ókortól. Olykor még a nép véleményére is felfigyeltek (*Hesiodosz: Vox populi, vox Dei*), de a közvélemény még nem volt valódi politikai tényező. Maturana ebben a tanulmányban azt a pillanatot vizsgálja, amikor az „ortodox” közvélemény átalakul burzsoá liberális közvéleménnyé. IV. Károly uralkodása idején a közvélemény még ókori elemeket is tartalmazott, de már a modernitás jeleit is mutatta. Átmeneti korszak volt ez, a „közvélemény”, a „hivatalos propaganda” és a „népi rémhírek” együtt jelentek meg.

A XVIII. századi Spanyolországban a közvélemény szó jelenthetett presztízst, hihetőséget, tekintélyt, hírnevet, sőt hibát is. Aranda gróf, külügyminiszter Kormányzati Tervében (1781) már a közönség véleménye értelemben használta a szót, és azt írta, ezt a véleményt a királynak meg kell hallgatnia. A felvilágosodás hívei úgy gondolták, a nép kiskorú, ezért szükség van általános nevelésre, s akkor a közvélemény „ragyogó fáklyaként biztonsággal fogja mutatni az utat” (15. old.). Mások azt akarták, a nép hagyja magát kormányozni, és alkalmazkodjék a reformokhoz. Ezért bontakozott ki a vita arról, előnyös-e vagy sem becsapni a népet. A XIX. századi spanyol liberálisok a közvéleményt a tanult földbirtokos elitnek a véleményével azonosították, az alsóbb néposztályokra nem terjesztették ki a fogalmat.

Ahhoz, hogy a közvélemény világitó fáklya lehessen, egységes, kritikus közönségre volt szükség, amelyet érdekel a politika. A viták eleinte a színházi reformok körül bontakoztak ki, azután például a himlő elleni oltás, vagy a Biblia spanyol fordításáról szóló vélemények ütköztek, s ez irodalmi és tudományos viták szereplőiből alakult ki egy politika iránt érdeklődő réteg. Fórumaik a királyi akadémia, gazdasági társaságok, egyetemek és kávéházak, közterek voltak. A hivatalos fórumokon a városi elit tagjai jöttek össze, a monarchia céljait hirdették, de a király már nem volt több, csupán a haza első polgára. A nem hivatalos színhelyek a *tertuliák* voltak (olyan társasági összejövetelek, ahol irodalmi, művészeti témákról beszélgettek; hasonlóak a szalonokhoz). A századfordulón a legismertebb a

Montijo grófnő tertuliája volt. A spanyol Titkos Bizottság megfigyeltette ezeket az összejöveteleket, és jelentést kért a résztvevőkről, a témákról. A kávézók főleg a középosztály törzshelyei voltak, ide könnyebb volt bejutni, mint a tertuliákba. A résztvevők újságot olvastak, megbeszéltek a közügyeket, és oktatták a betérő fiatalokat. Emellett az utcákon is összejöttek az emberek, és megvitatták a francia forradalomról szóló vagy más politikai híreket. A levelezés szintén az eszmecsere szolgálta. Az író, politikus *Jovellanos* azt írta, szükség van általános iskoláztatásra, mert valódi közvélemény csak tanulásból születhet. Egy réteg tehát megkülönböztette magát a tanulatlan tömegetől.

A titkolózás megszüntetését többen praktikus okból javasolták, mert az átláthatóság egyértelművé teszi az ügyeket. Szerzőnk számos spanyol kortárs véleményét idézi, mindannyian a tájékoztatás nyilvánossága mellett törnek pálcát. *Manuel Aguirre* szorgalmazta például, hogy a kormány beszélgesen saját népével, mert így irányt szabhat a vélemények alakulásának. A *Gaceta de Madrid* újság egy leendő szerkesztője azt írta, sokkal nyíltabban tárgyalná a betegségekről, tüzesetekről szóló híreket. Ha az újság elhallgatja ezeket, akkor a közönség máshonnan tájékozódik. 1794-ben *Joaquín Traggia* azt javasolta, indítsanak lapot Politikai Igazmondó címmel. Véleménye szerint sokkal jobb, ha a közönség a kormány lapjából tájékozódik, mintha a korona ellenségeitől kap híreket. A javaslatot elutasították.

Juan Pablo Forner 1794-ben úgy vélte, a kormány pontos tájékoztatással oda tudna hatni, hogy az emberek a régi feudális életmód helyett a kereskedést, az üzletet és a földművelést válasszák. *Cesare Beccaria* A bűnökről és a büntetésekről című munkája nyomán kialakult a meggyőződés, hogy azzal lehet az embereket a törvények iránti engedelmességre rávenni, ha elmagyarázzák azokat. IV. Károly és kormánya tudatában volt ennek, és az egyház támogatását kérte. A papság valóban felszólalt például olyan kérdésekben, hogy a temetők a városokon kívül legyenek, vezessék be a védőoltásokat, törjék le a csempészetet. Az író, diplomata *Valentín de Foronda* azt gondolta, előbb rá kell mutatni a csempészet káros voltára, és csak azután büntetni. *Lázaro Dou* jogász rámutatott, hogy csak a szokásoknak és az alattvalók hajlandóságának figyelembevételével szabad kihirdetni egy új törvényt. Az *El reganon general* című folyóirat azt írta, hogy a törvényhozást összhangba kell hozni a közvéleménnyel. *Juan Sempere* neveléssel kívánta a közvéleményt alakítani. *Juan Meléndez Valdés* költő és magiszter azt vetette fel, hogy tájékoztatás hiányában a nép nem tud róla, hogy a kormány milyen sokat tesz a szegények érdekében. Úgy vélte, a jól informált emberek engedelmesebbek, mint a „sötétségben tartott tömegek” (29.).

A tanulmány második részében a szerző azt mutatja be, mit tett a korona, amikor a fenti tanácsok, hozzászólások elérkeztek hozzá. Az abszolút hatalomnak sosem volt kedvére, hogy az állam ügyeit a nyilvánosság előtt megvitassák. 1744-ben V. Fülöp például megtiltotta a tanácsnak, hogy állami dokumentumokat megjelentessen. 1767-ben III. Károly elűzte a jezsuitákat, és nem adott rá magyarázatot, sőt megtiltotta a rendelet megvitatását. A francia forradalom után különösen szigorú lett a cenzúra, a hírek egyetlen forrása a centralizált államhatalom volt. A nyomdák azonban működtek, és a szószék és a színház egyre inkább a polgárság kezében volt. IV. Károly kora a felvilágosodás fordulópontja volt: hozzászoktak az emberek az újságolvasáshoz (igen haladó lap volt az *El censor*), és a harmadik rend tagjai a tertuliákban, kávéházakban, akadémiákon gyűltek össze. A hatalom tudatában volt a veszélynek, ezért nem engedélyezte például a politikai igazmondást ígérő lap kiadását. Az angol nagykövetnek fel is tűnt 1790-ben, milyen halk Spanyolországban a közönség hangja. Ugyanakkor mégis számított a nép rokon- vagy ellenszenvé. Az emberek névtelen levelei eljutottak a titkárságokra és a királyhoz, például *Floridablanca*, *Aranda*, *Jovellanos*, *Caballero* tisztviselőitől.

Az információk ellenőrzése azonban ekkor még fontosabb volt a monarchia számára, mint az, hogy megértesse a néppel, mit miért tesz. A francia forradalom eseményei köré igyekezett cordon sanitaire-t állítani a kormány. A *Gaceta de Madrid* egészen 1793-ig hallgatott a forradalomról. XIV. Lajos haláláról sem adtak hírt. Mindazonáltal igen nehéz volt megakadályozni az információk kiszivárgását. A kis nyomtatott cédulák rendkívül gyorsan terjedtek; az oráni földrengésről szóló hírt például rövid idő alatt szétosztották az országban. A király igyekezett megfordítani a hírekben elkövetett baklövéseket. A romba dőlt oráni erőddel, vagy a lorcai gátszakadással kapcsolatban illegálisan megjelent híradások után a hivatalos bejelentés kisebbiteni próbálta az árvíz pusztításának mértékét, a halottak számát, és két víztároló építését ígérte a vidéknek, hangsúlyozva az uralkodó jóságát, amivel az áldozatok segítésére siet.

Minden totalitárius rendszer szükségét látja a tájékoztatás ellenőrzésének, de nehéz megtalálniuk az egyensúlyt saját elzárkózásuk és a szükségesnek ítélt propaganda között. Az elzárkózást a XVIII-XIX. század fordulóján végül az oldotta fel, hogy egészségügyi tájékoztatást kellett nyújtani a közönségnek. Ekkor kezdtek közleményekben, újságokban és prédikációkban hirdetni, hogy a halottakat a városokon kívül kell eltemetni, és érdemes a himlő elleni oltást elfogadni. A király, hogy meggyőzze az embereket, magát és családját tagjait is beoltatta.

A spanyol ancien régime és IV. Károly kezdte feladni szigorú elzárkózási politikáját immár politikai ügyekben is. Rájöttek, hogy minél jobban figyelembe veszik a közvéleményt, annál könnyebb a népet rávenni az engedelmességre. Emellett a monarchia nyitottabbá válásában közrejátszott az 1807-1808-as válság is. A gazdasági és háborús krízist súlyosbította, hogy az uralkodó fia, a későbbi VII. Ferdinánd és pártja támadásba lendült a király és Manuel Godoy miniszter ellen. Ugyanekkor járvány és ellátási nehézségek sújtották az országot, és a nehézségeket tetézte a Napóleon okozta kényszerhelyzet és a brit kereskedelmi blokád. IV. Károly ekkor megnyitotta az addig titkosan kezelt ügyeket a nyilvánosság előtt. Őszinte tájékoztatást adott a trüfálgári vereségről (1805), majd 1807-ben nyíltan az ország elé tárta a fia ellene irányuló szervezkedését. Az El Escorial-i összeesküvésben Ferdinánd főherceg és hívei szembefordultak a királlyal, a királynéval és Godoy miniszterrel. Ferdinándot letartóztatták, és Károly ezt dekrétumban, és a templomokban kommunikében szintén tudatta a nyilvánossággal. Néhány nap múlva a főherceg bocsánatot kért, a király megbocsátott, és ennek híret is közzétette. A maga igazolására Ferdinánd is tudósította a népet a saját verziójáról. Mindenért Godoyt és túl naiv apját hibáztatta. Maturana szerint „kár volt IV. Károlynak a köz karjaiba vetnie magát” (43.). A nép ekkor már mártírnak tekintette Ferdinándot, és gyűlölete a királyné és Godoy ellen nem csitult. Az összeesküvés résztvevőit egyébként száműzték, de a király elvesztette a közvéleményért vívott csatát.

1808 áprilisában Ferdinánd reményekkel indult, hogy találkozzék Napóleonnal. Nem volt szerencséje: vissza kellett adnia a trónt az apjának, hogy az lemondhasson Napóleon javára. A francia császár ezután Joseph Bonapartét ültette Spanyolország trónjára. 1814-ben a félsziget háborúja után Ferdinánd visszaszerezte a hatalmat, eltörölte az 1812-es alkotmányt, és még konzervatívabb, reakciósabb módon kormányzott, mint az apja valaha. Mivel azonban a népszerűsége lehanyaglott, kénytelen volt ellenségei közül a kevésbé radikálisokkal összefogni. Leánya, II. Izabella már a liberálisokkal kényszerült kormányozni.

Maturana megállapítja, hogy általában a francia modellt tekintik kanonikusnak, de az európai abszolutizmusok széthullása különbözőképpen történt. A spanyol abszolút monarchia sokáig fennmaradt, ezért végül kénytelen volt átvenni a liberális államok dinamizmusát. IV. Károly uralkodása idején történt a francia forradalom, ezért különösen érdekes megfigyelni, hogy az ancien régime, amikor új rendszerrel találta szemben magát, milyen túlélési stratégiát választott: a reakciót vagy a szinkretizmust, az elemek keveredését. Maturana a két modell közti átmenet pillanatát akarta elkapni.

A régi modellben titkos politikai akciók mentek végbe a közönség tudta nélkül. A korszerű liberális modell viszont a közvéleményre, a szólásszabadságra alapul, és politikailag átlátszó. Nyilvánvaló, hogy az átmenet nem történhetett meg máról holnapra. Károly maga szakított a hagyománnyal, mert szüksége volt a nép engedelmességére, és a saját akaratát is el akarta fogadtatni az emberekkel. Természetesen sem azokat, akik fontosnak tartották a tömegek tájékoztatását, sem pedig azokat, akik inkább a nép tudta nélkül intézték volna az ügyeket, nem erkölcsi megfontolások vezették; mindkét oldal az államérdekre, a *raison d'état*-ra hivatkozott. A vitához hozzászólók sem voltak őszinték, és a vita ingadozott a titkolózás és a nyílt kommunikáció között. A király tekintélye forgott kockán az új időkben, amely válságot hozott az abszolút monarchia számára, ugyanakkor kétélű kardot adott a monarcha kezébe: a közvélemény egyaránt lehetett hasznos és lehetett veszélyes eszköz a számára.

Antonio Calvo Maturana: „Is it useful to deceive the people?” The Debate on Public Information in Spain at the End of the Ancien Régime (1780–1808) („Érdemes-e becsapni a népet?” Vita a közönség tájékoztatásáról Spanyolországban az ancien régime végén). The Journal of Modern History 86. évf. 2014. március, 1–46. o.

Fodor Mihályné

A francia forradalom éjszakái

A francia forradalmakról nagyon sok vizsgálat és tanulmány látott napvilágot. Azonban még mindig van olyan része, melynek részleteiről kevesebbet lehetett tudni különböző okok miatt. 2013-ban azonban megjelent egy tanulmánykötet, ami a francia forradalmak éjszakáiról szól. A kötet a 2011 szeptemberében Clermont-Ferrand-ban tartott konferencia anyagát tartalmazza.

A kötet magyar nyelven nem jelent meg eddig, *Les nuits de la Révolution française*, vagyis „A Francia forradalom éjszakái” címet viseli, és a Presse Universitaire Blaise-Pascal gondozásában jelent meg 2013-ban. A kötet szerkesztője *Philippe Bourdin*, az Université Blaise-Pascal Clermont 2 oktatója. Szerzői között pedig nem csak a francia történészek képviselik magukat, hiszen kanadai és olasz szerző tanulmánya is megjelent a kötetben.

A kötet 429 oldalas, ez összesen 4 részre oszlik, leszámítva a bevezetést, köszönetnyilvánítást és az összegzést. Az első rész inkább politikatörténeti tanulmányokat tartalmaz. A politikai akciók idejeként értelmezi az éjszakát. Az ellenállásról, a mézárlásokról szól.

A második nagyobb egység az éjszakai időtöltésekkel foglalkozik. Megtudhatjuk, hogyan töltik az éjszakát többek között a katonák és a nővérek. Inkább művelődéssel foglalkozó tanulmányok, és életmódtörténettel kapcsolatos írásokkal ismerkedhetünk meg.

A harmadik fejezet a Barátságos éjjelek címet viselhetné magyarul. Kisebb közösségek társadalmának vizsgálatával foglalkozó tanulmányok szerepelnek ebben a blokkban. Többek között egy börtön társadalmának taglalása is megjelenik. Tehát a társadalomtörténeti vizsgálódások sem szorulnak háttérbe. Viszont a technikai fejlődéssel összekapcsolódó tanulmány is helyet kap a kötetben, mint például a pirotechnika alkalmazása. A modern politikai propaganda fegyvertárában manapság megtalálható eszközökről is kiderül, hogy nem is annyira új keletű dolgokról van szó.

Az utolsó egység az Elképzélések és megvalósulások címet kapta. A szerzők ebben a részben elsősorban képzőművészeti alkotások vizsgálatá-

nak segítségével kívánnak képet alkotni a forradalom éjszakáiról. Festmények, képek és irodalmi művek alkotják a vizsgálat tárgyát. Az alkotások közül azonban nem mindegyik francia nyelvű, vagy francia földön készült. Gyermekeknek szóló irodalom vizsgálata és olasz szerzők művei is nagyító alá kerülnek.

A kötetben szereplő képek nagy része a nagy francia forradalom időszakát, vagy annak egy szakaszát mutatja be, és nem ritkán gúnyrajz vagy karikatúra. A kötet borítóján szereplő kép nem francia alkotás, festője James Gillray Thomas Paine-t ábrázolja alvás közben, sapkáján Libertas felirattal. Az ágy függönyén Bourbon-liliomok láthatók, kifejezve a francia forradalommal való szimpátiáját. Azonban a kötet nem csak és kizárólag az 1789-ben kezdődött francia forradalommal foglalkozik. Szerepelnek benne az 1830-as, 1848-as forradalomhoz és az 1871-es évhez kötődő írások is.

A kötet első tanulmánya azonban mégsem a francia forradalomhoz kapcsolódik. *Alain Cabantous* írása a londoni Gordon-lázadást vizsgálja. A mozgalom 1780-ban kezdődött egy 1778-as III. György által aláírt törvénnyel, mely felszólítja az angol kormányzatot, hogy vonják vissza a római katolikus egyház korlátozására vonatkozó döntéseket. A mozgalom nevét vezetőjéről, Sir George Gordonról kapta, aki a Protestáns Szövetség vezetője volt. A lázadás az amerikai függetlenségi háború csúcspontjaként is felfogható. A vezetők úgy gondolták, hogy Franciaország destabilizálni készül a Brit Birodalmat egy közelgő francia támadás előtt. Ezen esemény körülményeit és dramaturgiáját tanulmányozza a szerző egyetlen éjszakára lebontva.

Guillaume Mazeau tanulmányában a francia forradalmat megelőző majd az azt követő néhány évben vizsgálja, hogyan alakult a pirotechnika, vagyis inkább a tűzijáték felhasználása. Tanulmányából kiderül, hogy elsősorban fontos politikai és a királyi családhoz köthető eseményeken használták, vagyis felhasználása erőteljesen köthető Versailles-hoz. Tűzijátékkal ünnepelték többek között 1770-ben a Dauphin házasságát Marie-Antoinette-tel. Azonban a XV. Lajos téren zajlott látványosság 130 halálos áldozatot követelt. Ezt később rossz jelként értelmezték a monarchia jövőjére nézve. Be kell látni, nem minden alap nélkül. A forradalom alatt azonban elsősorban propaganda eszközként alkalmazták. A petárdák és más eszközök használatával képesek voltak elérni, hogy a népszerű politika nem feltétlenül erőszakos. Kifejti továbbá a szerző azt is, hogy I. Napóleon a kommunikációt is modernizálni kívánta, és ehhez új médiumokat vont be a használatba. A tűzijátékok megtervezésekor festőket és építészeket kezdett alkalmazni, hogy a kívánt hatás minél grandiózusabb legyen. Már különböző színes töl-

teteket is készítették, hogy minél impozánsabb legyen a végeredmény. Az első ilyen tűzijátékra 1810 júniusában került sor Neuilly-ben, a Napóleon és Mária Lujza esküvőjét követő ünnepség részeként.

Michel Biard a hálósapka, illetve a sapka szimbolikájáról írt elemzést. Az alváshoz felvett sapka azonban nemcsak az egészség megőrzésére szolgál, illetve a jó alvás biztosítására, hanem arra is, hogy a rémálmokat távol tartsa. Azonban a karikatúrákban a hálósapkát és a szabadság sapkáját gyakran összekeverik, így félreértelmezik. A hálósapka a magánszférát is jelképezte, azonban a magánszférából kilépett és publikussá vált.

Külön tanulmány foglalkozik a rémálmokkal. Megtudhatjuk, hogy a szó eredetekor még betegséget jelentett, majd hogyan alakult át a ma is használatos értelemben. A tanulmány inkább nyelvészeti vizsgálódásnak tűnik történelmi helyett, azonban érdekes eredményt hoz.

A kötetben szereplő tanulmányok összegzésére *Pierre Serna* vállalkozott. Tanulmányának címe stílusosan *A Nap sosem tér nyugovóra a forradalom alatt...* címet kapta. Szinte mindegyik tanulmányt megemlíti, de elsősorban a kezdő tanulmányra hivatkozik. Mindenekelőtt az éjszaka spirituális jelentőségét emeli ki. Azt, hogy a sötétség milyen hatással van az emberekre. Illetve kérdésként felteszi, hogy az éjszaka ad-e keretet a politikának.

De felmerül a kérdés, hogy miért is kell az éjszakával, annak eltöltésével foglalkozni? Az összegzésből az is kiderül, hogy az éjszaka mindenki számára otthonos és ismerős érzetet nyújt, a pihenés, az erőgyűjtés időszaka.

Nem szabad azonban azt sem elfelejteni, hogy minden évszakban más-kor kezdődik az éjszaka. Attól függően, hogy tél vagy nyár van. Illetve, hogy az éjszaka alatt az óra által jelzett időpontot értjük, vagy csupán azt, hogy besötétedik, csend és sötétség borul mindenre.

A kötet szerkesztése nagyon jól sikerült. Az egyes tanulmányok, témakörök igen jól elkülönülnek, a képek és diagramok beillesztése is jó. Azonban volt némi hiányérzetem. A tanulmánykötetekben általában rövid tartalmi összefoglaló szerepel a tanulmányokról, vagy a szerző kilétével kapcsolatban található néhány mondat. Ebben a kötetben ez hiányzik.

Philippe Bourdin (szerk.): *Les nuits de la Révolution française* (A francia forradalom éjszakái). Université Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand, 2013. 429 o.

Kiss Andrea

JELENKOR

A Nagy Háború és a Habsburgok

A *The Journal of Modern History* 2014. júniusi száma ismertető cikksorozatát indított az I. világháborúról és annak hatásáról. A sorozat első darabját a Nagy Háborúról és a Habsburg Monarchiáról *John Deak*, a Notre Dame Egyetem oktatója írta. Azért van szükség erre az áttekintésre, mert a háborúról szóló tanulmányok szerzői korábban nem ismerhették az azóta feltárt tényeket, más megállapítások már elavultak, vagy a háborús propaganda hatása alatt íródtak.

A Monarchia számára a szörnyű háború nem győzelemmel ért véget, hanem kimerüléssel. Az emberek éheztek, az állam legyengült, de nem idegen hódítók, hanem az általa elfoglalt szerb, orosz és román területek népei nyomasztották. Az egyes provinciák 1918 október–novemberében kezdtek az elszakadás jelszavával mozgolódni. A „patchwork államok” határait a párizsi békekongresszus – jórésztben a Habsburg-ellenes háborús propaganda hatására – jelölte ki 1919-ben. Ezt a propagandát főként a brit Háborús Hivatal (War Office) egyik részlege fejtette ki, amely mindenképpen meg akarta szüntetni Ausztria-Magyarországot. E propagandisták egyik kiemelkedő személyisége *Henry Wickham Steed* volt (született 1871-ben). A londoni Times bécsi tudósítója volt, és a kettős állam feldarabolását és a párizsi békeszerződést segítette elő írásaival. Ausztriáról csupa rosszat írt. Később, a Londoni King’s College oktatójaként, akadémikusként azt fejtegette, hogy a Habsburg Monarchia eleve halálra volt ítélve, a háború csak felgyorsította a folyamatot. Előadásai nyomán a Monarchia „a népek börtöne” lett, ahol a kis népcsoportokat a gazdasági elmaradottság és a politikai stagnálás sorsára kárhoztatták.

A másik két nagyhatású brit propagandista *Robert Seton-Watson* (1879) és *Lewis Namier* (1888) voltak. Seton-Watson a „szlávok”-at pártfogolta, így nevezte a Monarchia nem német és nem magyar népeit. A *The New Europe* magazin szerkesztőjeként és az Intelligence Bureau-ban egyaránt a Habsburg Monarchia ellen hangolta az embereket. Majd a Londoni King’s College-ben fejtette ki – egyébként nagy műveltséggel – azt a véleményét,

hogy az osztrákok és a magyarok börtönkörülmények között tartanak 26 milliónyi szláv tömeget. Erőszakos államról beszélt, amely háborúba kényszerítette Szerbiát. Namier szintén a British Intelligence Bureau-ban dolgozott. Írásaiban amellelt érvelt, hogy a Monarchia nem német népeinek szabadságot kell adni, és az államalakulatot magát meg kell szüntetni. Kettőjük hatására a háború után született történettudományi munkák szintén az osztrák–német és magyar elnyomást hangsúlyozták.

Más történészek érdeklődése a nemzeti történelmek felé fordult. *Jászi Oszkár* (1875) és *C. A. Macartney* (1895) azt állapították meg, hogy a Habsburg Monarchia már az I. világháború kitörése előtt haldoklott. Jászi a háború után az USA-ban élt, Macartney az oxfordi All Souls College tudósa volt, de dolgozott a Foreign Research and Press Office-nak is. Jászi A Habsburg Monarchia felbomlása című munkájában (1929) megkülönböztetett a Monarchiát összetartó „centripetális” elemeket, például az állam intézményeit, az egyházat, a hadsereget, az uralkodó népcsoportokat, és velük szemben a széthúzó, „centrifugális” erőket, a nacionalista törekvéseket. Macartney 40 évvel később lassú, de állandó hanyatlásról írt, mely folyamat II. József intézkedéseinek visszavonásával kezdődött.

A Monarchia bukását a háború utáni generáció történelmi szükségszerűségnek, de katasztrófának, káosznak tartotta. *Robert A. Kann* (1906), aki Ausztriából érkezett az USA-ba, értékes Monarchia-történetében (1974) szintén úgy vélte, hogy ez az állam pusztulásra volt ítélve, a háború csak felgyorsította a folyamatot. Hasonlóan vélekedett *A. J. P. Taylor* (1906) is. Szerinte a háború „a diktátor államot még diktatórikusabbá, a demokratikusát még demokratikusabbá... és Ausztria–Magyarország esetében, a rothadt államot még rothadtabbá tette” (343. o.). Kann és Taylor azt hangoztatták, a történet lényege a lassú hanyatlás, amely teret adott a centrifugális nemzetiségi politikáknak. Ezzel szakadékot nyitottak a kettős monarchia és az I. világháború történelmét tanulmányozó történészek között. Macartney például Közép-Európa történelmét külön-külön a „törzsek történelmeként” láttatta. John Deak ezzel szemben Európa történelmét a független, de egymással összefüggő nemzeti történelmek összességének tartja. Az említett történészek a „törzsi” felfogással akarták igazolni a nemzetállamok 1918 után követett politikáját. Felfogásuk szerint a Monarchia bukása számos nemzet felszabadulását jelentette.

Az utódállamok részéről *Tomás Masaryk* írta meg a történetet *Making of a State* (1927) címmel. 1917-ben osztrák–német nacionalisták megvádolták a cseh tüzértséget, hogy két ezredük átállt az oroszokhoz, azaz áruló volt. Ez csupán rágalom volt, Masaryk és *Benes* azonban azt hirdették, a tüzérek az önálló csehszlovák államért küzdöttek. A háború után a hamis hírt az osztrák

és a cseh történetírás egyaránt életben tartotta, és mivel ketten is állították, elhitték az emberek, és jól illett a Habsburg-ellenes propagandába. Jellemző például az is, mennyire különbözően értelmezték Hasek Svejčke szerepét az egyes nemzetek. Ma szakítanunk kellene a háborús propagandával átszótt I. világháborús történetírással – írja John Deak.

Az Ausztria-ellenes propaganda pedig még hosszú ideig hatással volt a történészekre. Taylor felfogása, hogy a Monarchia a régi világ megtestesítője volt, és a modern XX. században véget kellett érnie, még napjainkban is hat. Az I. világháború után keletkezett kutatások egy része azonban már sokkal összetettebb képet nyújt a háborút megelőző évtizedek új Habsburg-államáról.

Hew Strachan részben új szemléletet hozott 2001-ben megjelent munkájával. Szerinte a nemzetiségeknek előnyük is származott az államalakulathoz tartozásból, és nem akartak elszakadni, csupán föderációban szerettek volna élni. *Norman Stone* viszont úgy látta, Németországot aggasztotta, hogy Ausztria-Magyarország hamarosan szétesik. A nemzetállamok korában az ilyen soknemzetiségű birodalom anakronizmus – állapítja meg. *Stone* és *Taylor* nézetével egybehangzott *Otto Czernin* külügyminiszternek a nyilatkozata: „Meg kellett halnunk. Szabadon választhattunk a halálnemek közül, és a legborzalmasabbat választottuk” (351. o.). Arra nem gondolt senki, hogy *Czernin* ezt öngigazolás szándékával írta. „A birodalmi öngyilkosság” gondolatát még kiváló történészek is felhasználták.

A frissebb munkák már nem tartják az összeomlást elkerülhetetlennek, de valódi változást nem hoztak. *Charles Emmerson* 1913 centenáriuma a háború előtti Bécs eleven kulturális életéről ír, amely a fény mellett tele volt árnyékkal. Véleménye szerint Bécs lassanként le fog hanyatlani, a jövő Berliné. *Jack Beatty* meglehetősen anakronisztikusnak tartja Ausztria–Magyarországot, amely többet költ szörre, borra és dohányra, mint honvédelemre, s amely csupán emléke egy nagyhatalomnak (2012). Érdekes, mindketten felvetik, hogy a háború elkerülhető lett volna, de egyikük sem szakad el a hagyományos véleményről, hogy a monarchia hanyatló, beteges politikai alakulat, a világháború pedig „modern” esemény volt, amely szakított a régi rendszerrel.

John Deak a filozófus *Hegel* gondolatait idézve az I. világháborút a történelem vágóhídjának nevezi, ahol „feláldozták a népek boldogságát, a civilizáció bölcsességét és az egyének erkölcsét”. „Az idő megköveteli a maga áldozatait”, ha azok nem tudnak alkalmazkodni a korhoz. A haladás halottakat hagy maga után – írja (353. o.). *David Fromkin* szintén a modernitás – anakronizmus kérdését boncolgatja, s úgy véli, az I. világháború korszakot lezáró esemény volt, véget vetett a biztonság és haladás globális, szabadkereskedelmi korszakának (2005). Szerinte a Habsburg

Monarchia nem illett bele 1914 valóban globális világába. A háború okai az imperializmus, az osztályellentétek, a nacionalizmus és a kibogozhatatlan szövetségi rendszerek voltak. Fromkin súlyosan felelős annak a felfogásnak a terjesztésében, hogy a monarchia „düledező építmény”, tele „túl sok szlávval”, s ezért „Európa új beteg embere”. *Davis Stevenson* *Cataclysm* című munkájában (2004) – bár alapos kutatást végzett – mégis tartja ezt a régi felfogást. Szerinte Ausztria–Magyarország a nemzeti elv antitézise volt, és mivel Európa-szerte új nemzetek törekedtek önállóságra, a szét-hullása eleve el volt rendelve. Siettetten ezt a háborút, és az osztrák katonai, valamint diplomáciai elit tehetetlensége.

A háború okaként az 1914. évi júliusi válság szerepelt a történészek írásaiban egészen az 1930-as évekig. Ekkor jelentek meg *Sidney Fay* (1928), *Bernadotte Schmitt* (1930), később *Luigi Albertini* (1952) és mások munkái, amelyek a júliusi gyilkosság helyett az államszövetségekre, a kontingensekre és a döntéshozókra irányították a figyelmet. A centenáriumra aztán számos könyv jelent meg, például *Sean McMeekin* és *Christopher Clark* kötetei. Ők inkább a háborúhoz vezető körülményeket és az egyének döntéseit vizsgálták. McMeekin szerint a monarchia hanyatlása már jóval 1914 júliusa előtt kezdődött, és a soknemzetiségű államot rosszul működő parlamentje és a bábeli nyelvi nehézségek futtatták zátonyra. A 83 éves aggastyán Ferenc József császár maga volt a monarchia megtestesítője. Clark ezzel szemben úgy véli, hogy a XXI. századi olvasó számára a terrorista gyilkossággal kezdődött I. világháború kirobbanása nem távoli, nem idegen, hanem modern esemény. A Monarchia nem valami középkorból itt maradt jelenség volt, hanem aktív résztvevője a júliusi válságnak. Gazdasága erős volt; nemzetei sokkal jobban jártak volna, ha a kötelékében maradnak. Ez a történész megtisztította az I. világháborúhoz vezető eseményeket a modernitás és anakronizmus régi mítoszaitól, s ezzel egyedülálló felfogást képvisel a tudósok között.

Az 1970-es évek óta revizionista történészek felülvizsgálták a Habsburg Monarchia gyengeségére, politikai instabilitására vonatkozó nézeteket. Azt állítják, Ausztria nem volt a népek börtöne, nem volt beteg ember; ellenkezőleg: dinamikus volt a politikában, fontosnak tartotta a közösség és a választott tisztviselők szerepét, és cselekedett a társadalmi jólét érdekében. Ezek a történészek a Monarchia szétesése helyett azt hangsúlyozták, hogy milyen hosszú ideig fenn tudott maradni. Azonban megállapításaik nem találtak utat a történészek tágabb köreibé. *John R. Schindler* arra figyelmeztet 2003-ban, hogy az utódállamok s azok történészei „mélységesen ellenségesek voltak a megszűnt kettős Monarchiával szemben” (359.), holott a Habsburg-ellenes propagandát számos tanulmány cáfolta. A hanyatlásról és

a Habsburg-elynyomásról szóló történetet egyszerűbb és politikailag kényelmesebb volt hirdetni. A hegeliánus narratívát, mely szerint a Habsburg Birodalom a szétesésével modern nemzetállamoknak nyitott utat, a modernitás történelmi, filozófusi összefüggéseibe ágyazták. John Deak nem fogadja el, hogy a Monarchiát a modernitásnak el kellett söpörnie. Azt is kifogásolja, hogy a kétféle történetírói felfogás képviselői nem értenek szót egymással. Az I. világháború történéseinek el kellene fogadniuk a kontinuitást, amelyet a Habsburg-történészek fedtek fel (hogy ti. a Monarchia intézményei továbbéltek az utódállamokban), a Habsburg-történészeknek pedig látniuk kellene azt a törést, amit a háború okozott, s amire a másik tábor kutatói világítottak rá. Ideje lenne a kommunikációs szakadékot áthidalni végre – jegyzi meg John Deak.

A bukásra ítélt, anakronisztikus Monarchia-teóriával szemben szerzőnk Ausztriát fejlődő, alkotmányos államnak látta. Egyre bonyolultabb soknemzetiségű államnak, amely elfogadta a képviselői politika terjedését. (Magyarországról nem szól, mert az 1867-től külön alkotmányos rendszerben működött.) A Monarchia alkalmazkodni tudott népeinek nemzeti törekvéseihez, hiszen Moráviában, Bukovinában, Csekk Budejovicében és az osztrák Galíciában megállapodtak e területek országgyűlési képviselőjében. A háborúról a diplomaták és a katonák döntöttek, és a hanyatlás, a dezintegráció, a pesszimizmus és a nemzetiségek hűtlensége az ő gondolkodásukban jelent meg elsősorban. A katonai elit felfogása különbözött a társadalom többi rétegétől. *Jonathan Gumz* ezt vizsgálta 2009-ben. A Habsburg-társadalomban megerősödött a politikai részvétel, kiterjesztették a választójogot (a Lajtán túlra is a férfiak számára), nemzeti pártok alakultak – s e változások közepette a hadsereg határozatlan volt. S ez döntő volt a Monarchia háborús szereplésében.

Ha a Habsburg Monarchia történelmét bele akarjuk helyezni a XIX–XX. századi európai történelembe, akkor fel kell tennünk néhány kérdést. Mi bukkott el 1918-ban? Ha a Habsburg Birodalom a revizionisták szerint nem volt reakciós anakronizmus, akkor minek kell látnunk? *Maureen Healy* 2004-ben megjelent könyvében azt feszegeti, hogy az „alattvalók” hogyan tekintettek az államra. Ausztriában az állam és a társadalom kapcsolata a háború alatt tört ketté, nem korábban – írja. Az 1914 előtt még egészséges Monarchiát a háborúban való részvétele ölte meg. Az utóbbi harminc év osztrák történetírása is a háború romboló hatásáról szól. Nem szabad tehát az I. világháborút felszabadítónak, haladó jelenségnek látnunk. John Deak a kérdést az osztrák birodalmi államépítés felől közelíti meg. Véleménye szerint Mária Terézia és II. József államreformjai folytatódtak a XIX. században, s a

Monarchia hatalmas államapparátussal igyekezett alkalmazkodni népeinek politikai elvárásaihoz. A folyamat 1867-ben teljesedett ki, Ausztria ekkor létrehozta az akkori idők legliberálisabb alkotmányát: a polgári jogok kiterjedt figyelembevételével megteremtette a képviselőintézményeit mind a kormányban, mind a helyi közösségekben (birodalmi parlament, tartományi gyűlések, városi tanácsok, iskolai bizottságok, a választójog kiterjesztése). Ezt az alkotmányos építkező államot állította fejre a háború kitörése 1914-ben. Ez a megközelítés egészen más, mint a nemzetiségi kérdés, majd 1897 után az obstrukció hangsúlyozása.

Az osztrák államapparátus rendkívül dinamikusan fejlődött a háborút megelőző másfél évtizedben. Terjeszkedett és hatékonyabbá vált. Mind több és több tisztviselőre, szakemberre volt szükség központban és vidéken egyaránt. Koerber miniszterelnök (1900–1904) különösen a vidék fejlesztését támogatta, megháromszorozta a körzetek számát, és az adminisztrációra fordított összeget 1890–1911 között 4 milliőről 18 millió koronára emelte. Trieszt, Sztíria, Szilézia kormányzói hamarosan arról panaszkodtak, hogy nincs elég képzett tisztviselőjük és pénzük, miközben hatalmasra szaporodott a munkájuk. Meglepő módon, 1914 júliusában is ez foglalkoztatta őket, a közelgő háborút meg sem említették. Nem gondoltak az összeomlás elkerülésére, mert nem érzékelték hanyatlást. Az Adminisztratív Reformbizottság élén álló Schwarzenau báró megsokszorozta a papírmunkát és az alacsonyabb végzettségű ügyintézők létszámát. Egyúttal áthelyezte a döntések jórésztét vidékre, hogy a központi ügyintézés közvetlen kapcsolatba kerüljön a népe sséggel. Mindezt elsöpörte a háború, megváltoztatta a polgárok és az állam kapcsolatát – de Schwarzenau javaslatai és a reformista bürokrácia egy lehetséges jövőt vázoltak fel Közép-Európa számára.

1914 júliusában a Monarchia központjában a birodalmi bürokráciával, a tartományokban pedig a szociális jóléti tevékenység megszervezésével foglalkoztak, és a levelekben egyetlen szót sem ejtenek Ferenc Ferdinánd haláláról, vagy a közelgő háborúról. 1914-ig a birodalmi Reichsratnak és a tartományi gyűléseknek szilárd volt a legitimitása. Az állam és az alattvalók közti viszonyt a háború törte meg. Július 23-án a kabinet bezárta a parlamentet, elnapolta a tartományi gyűléseket, és érvénytelenítette a parlament tagjainak mentelmi jogát. A bürokrata apparátus a katonaság alá rendelődött, kiszolgáló szerepre kényszerült. Karl von Stürgkh miniszterelnök kimondta: az állami adminisztrációnak teljes erejével a katonai erők mozgósítását kell szolgálnia. Özönlöttek a rendeletek, mindent a hadi ellátás érdekei szerint szerveztek, az ellenőrzést, a cenzúrát és az igazságszolgáltatást megtorló intézménnyé változtatták, s a Monarchia lett Európa legelnyomóbb állama.

A hivatalnokokat behívták katonának, vagy szabadságra küldték, mások elmenekültek az oroszok elől, így vidéken nem volt elég jogi képzettségű hivatalnoki garnitúra (Konzeptsbeamten), holott rájuk hárult a helyi ipari termelés és az élelmiszer-ellátás megszervezése. A háború egyre újabb forrásokat, embert és áldozatot követelt, s a bürokráciának az államépítésről át kellett állnia a hadi szükségletek előteremtésére. A bürokratikus apparátus építését aláasta a katonai mozgósítás.

A háború lehetetlenné tette a helyi elittel való tárgyalásokra épülő uralkodás gyakorlatát, aláasta az állam és a polgárok kapcsolatát. A bürokrácia hiába próbálta elsimítani a katonaság és a társadalom között a súrlódásokat. Az alkotmányosság és a pártpolitika ellentétei Károly császár 1917-ben összehívott parlamentjében is jelentkeztek. A bürokrácia nehéz helyzetben volt, mert a hadsereg mindenbe beleszólt. A helyi adminisztráció a háború vége felé már a saját túléléséért küzdött. A kifosztottság és az éhezés végképp elidegenítette a birodalmi adminisztrációt a néptől.

A szerző azt reméli, hogy az újabb kutatások feloldhatják a Habsburg Monarchia politikája és az I. világháború tágabb történelme között feszülő ellentmondásokat. Reméli, hogy ha alaposabban megvizsgálják, mennyire hatolt be az állam az osztrák társadalomba, akkor könnyebb lesz megérteni, hogy a háború egy régi és tiszteletre méltó birodalmat döntött le életrevalósága és ereje ellenére. De az tény: a Monarchia minden ereje ellenére sem élte túl a nagy háborút. Vagyis az I. világháború pusztító volt, és mindmáig alakítója a történelemnek és Európának. Charles Tilly mondása: a háború csinálja az államot, és az állam csinálja a háborút – nem volt igaz az I. világháborúra.

A nagy háború igazi tragédiája, hogy véget vetett a multinacionalizmus lehetőségének Európában. Ahelyett, hogy úgy tekintenénk az I. világháborúra, mint ami szabadságot hozott a Monarchia bebörtönzött népeinek, látnunk kell, milyen fontos folyamatot szakított meg – javasolja John Deak. És ezt a gondolatot kell szem előtt tartanunk most, amikor a multinacionalizmus és a nemzetek fölötti állam eszméje visszatért Európába. Ehhez kell tanulságot keresnünk Európa múltjának abból a szakaszából, amikor a Habsburg-Monarchia állt a középpontban.

John Deak: The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War (A Nagy Háború és az elfelejtett Birodalom. A Habsburg Monarchia és az I. világháború). A Review Article. The Journal of Modern History 86, June 2014. 336–380. o.

Fodor Mihályné

Az örmény genocídium és a Brit Birodalom

Az örmény népirtás 100. évfordulója kapcsán az *American Historical Review* jelentette meg *Michelle Tusan* tanulmányát, „Crimes against Humanity”: Human Rights, the British Empire, and the Origins of the Response to the Armenian Genocide címmel. A tanulmány szerzője Michelle Tusan amerikai történész professzor. Főbb kutatási területei közé tartozik a Brit Birodalom új- és legújabb kori története. Ebben a témában több értekezést is írt, például: *Britain Since 1688: A Nation in the world*¹. Továbbá érdeklődési körébe tartozik és több munkájában feldolgozta a nők történetét, a Brit Birodalom története és a modernkori Nagy-Britannia helyzetét.

A tanulmány az örmény népirtásra adott válasz eredetére kíván utalni, különös tekintettel az angolok szerepére. A szerző célja a brit álláspont felvázolása az örmény kisebbség oldalán fellépő védelemről, amelyet ismertető jelleggel közöl az olvasóval. Michelle Tusan saját kutatásai eredményeit prezentálja tanulmányában. A szerző arra keresi a választ, hogy a Brit Birodalom milyen módon és milyen mértékben vállalt szerepet az örmény kisebbség megvédése kapcsán. Több békekezdeményezés és dokumentum is született a brit állásponttal kapcsolatban, és a legtöbb angol vezető egyetértett abban, hogy ők hivatottak képviselni a vezető szerepet az emberi jogok megvédése terén. Az első világháború kapcsán ismét felmerültek az „emberiség elleni bűnök”, amelyeket méltó módon meg kell torolni. Tusan tanulmányában felvázolja a történelmi hátteret és rávilágít a probléma megoldásának kulcsára, annak eredményességére, vagy éppen kudarcára. Az angol politikát nagymértékben befolyásolták a háború után kialakult körülmények, például az oroszokkal fennálló ellentétek, vagy éppen a belpolitikában felmerülő ellentétes nézetek, amelyek nagyban hátráltatták a külpolitikai célok megvalósítását.

Az örmény genocídiummal kapcsolatban felmerülő elsődleges probléma az volt, hogy bár a nemzetközi jog és igazságszolgáltatás szerint elítélendők a mészárlások elkövetői, a civilek ellen elkövetett bűnök esetében még há-

¹ Co-authored with Stephanie Barczewski, John Eglin, Stephen Heathorn, Michael Silvestri, Routledge, 2014.

borús pert nem indítottak. Így *Sir Ernest Pollock* kijelentése – „Úgy vélem egy háborús per elég lesz.”² – nem állta meg a helyét.

Az ötlet, hogy ezek ellen a bűnök ellen valamit tenni kell a nemzetközi igazságszolgáltatásban, a humanitáriussághoz vezető vissza. A Brit Birodalom XIX. századi nagyhatalmi szerepe adta meg az alapot ahhoz, hogy mint vezető hatalom saját felelősségének tekintse a kisebbséggel – jelen esetben az örmény kisebbséggel – szemben elkövetett bűnök megtorlását. Ahhoz, azonban hogy a gyakorlatban kivitelezni tudják mindezt, bizonyítékokra volt szükségük, melyekből világossá válhatott az, hogy az örmények ellen elkövetett mészárlások népirtásnak minősülnek. Ennek bizonyítására több örmény mészárlással foglalkozó tanulmány áll rendelkezésre, ezek kapcsán indult el *Michelle Tusan* is, hogy megvizsgálja a Brit Birodalom szerepét az „emberiesség ellen elkövetett bűnök” kapcsán. A népirtás szó hallatán többnyire mindenki a holokauszt eseményeire asszociál, de ez a tanulmány újabb megvilágításba helyezi a fogalom értelmezését, túlmenően azon a hasonlóságon, hogy jelen esetben is kisebbségről beszélhetünk. Felmerül a kérdés, miért a britek álltak ennek az elhatározásnak az élére? A XIX. századra a britek nagyhatalommá váltak és konkurens nélküli tengeri hatalommal rendelkeztek. Következésképp birodalmi alapokra kell visszavezetnünk a kérdés gyökerét. Geopolitikailag a Brit Birodalom volt a legnagyobb egység, amelyben a legtöbb ember élt, így a humánus kezdeményezések befogadó közegre találtak. Előnyként szolgált a korszakban az is, hogy a kisebbségek védelmét szolgáló felvetések szükségességét a birodalomban élő népesség jó része felfogta és elfogadta. Nyilván emocionális szempontok is működtek, miszerint szükséges az erkölcsi morált fenntartani a birodalom egységének fennmaradásához. London azon túlmenően, hogy erkölcsi példát kívánt mutatni és egy nemzetközileg fontos kérdés pártfogójává akart válni, a rivális Oroszországgal szemben is felül akar kerekedni egyedül végrehajtott humanitárius törekvéseivel. A humanitarizmus és az emberi jogok hirdetőjeként a XIX. századi Anglia így felvállalta a mecénás szerepet az Oszmán Birodalomban élő kisebbségek érdekében. Formálisan az 1877–78-as orosz-török háborút lezáró berlini egyezmény helyezte Angliát a mozgalom élére. A keresztény kisebbség jogainak védelméért személy szerint *William Ewart Gladstone* lépett fel, aki a következőképp fogalmazott: „Humanitárius kereszties hadjárat az örmények érdekében.”³

2 *Michelle Tusan*: „Crimes against Humanity”: Human Rights, the British Empire, and the Origins of the Response to the Armenian Genocide: „I think that a British Empire war tribunal should do it,” 47. o.

3 *Michelle Tusan*: i. m. 52. o.

A kísérletek, hogy igazságot tegyenek az örmény mézszárlások elkövetőivel szemben azért is késlekedtek, mert nem mindenki állt a humánus Gladstone mellé. Az eseményeket felgyorsította az 1876-ban lemezszárolt bolgár civilek esete, melynek következményeképp Gladstone még inkább megerősítette álláspontját. Az eredmény sem maradt el, 1876-ban megalapították a Keleti Kérdés Alapítványt, amely az örmény, asszír, görög kisebbség támogatását tűzte ki feladatául. Továbbá, a berlini egyezmény kodifikálta Anglia vezető szerepét az ügyben. A brit fellépést különböző propagandaanyagok, tanulmányok, röpiratok igyekeztek támogatni és előremozdítani. A helyzet súlyosságát mi sem bizonyítja jobban, mint egy kommentátor szavai:” A legnagyobb és legaljasabb bűnök, amelyek valaha is bemocskolták az emberi történelem lapjait.”⁴

Az első világháború eseményei ismét gyorsították a szavak tettekké formálódását. *James Bryce* adott hírt az örmények sorsáról, amelyben kiemelte az örményeket ért atrocitásokat, és az embertelenségre hivatkozva próbálta beszámolója által felgyorsítani az eseményeket. Igazán sikerre sem a tanulmányok, sem a röpirat-irodalmak nem vezettek. A szükségszerűen jött változást az 1916-ban kiadott Parlamenti Kék Könyv hozta meg. Ez a kötet több mint száz forrást feldolgozva adott tanúbizonytságot az örményekkel szemben elkövetett mézszárlásokról. Szemtanúk, beszámolók szolgáltak alapul a megírásához. A könyvet térképpel is kibővítették, amelyek sorra vették a mézszárlások helyszíneit és bizonyították, hogy a szóban forgó kisebbség ellen elkövetett bűnök tervszerűek voltak. Ezt 149 dokumentum és 15 függelék támasztotta alá. A Kék Könyv napvilágra kerülése következményeként a brit parlamenti viták alapvető kérdésévé vált, hogy a nyilvánosság elé kell tárnai a tényeket. *James Bryce* törekvései sikerre vezették a Kék Könyvet, így az egyre szélesebb körben ismertté vált. *Michelle Tusan* a „nemzetközi humanitárius kampány központi darabja” néven illeti tanulmányában. A kötet nemzetközi téren ismert és elismert művé lett, *Woodrow Wilson* is meggyőzte, hogy igaz ügyként kezelve, kiálljon az örményeket ért atrocitásokkal szemben.

Az első világháborúban történt események hatására, azon túl, hogy ezek felgyorsították az örmények melletti fellépést, Törökországot hivatalosan is megvádolták az emberiség ellen elkövetett bűntettek elkövetésével. 1918-ban megegyezés született ugyan a Brit Birodalom és az Oszmán Birodalom között, végső megoldást azonban ez sem eredményezett. A békében előírták az örmény foglyok szabadon engedését és amnesztiáját, az angolok pedig örmény településeket szálltak meg, megelőzve az esetleges további vérontást.

⁴ Uő. 56.

A háborús bűnök elítélése az első világháború után nem csak a németek kapcsán jelent meg. 1919-ben a britek bejelentették, hogy a Legfelsőbb Bíróság elé kell állítani minden háborús bűnöst, így a török gyanúsítottakat is. Az ügyel kapcsolatban egy problematikus kérdést mindenképp meg kell említeni. A tárgyalásokon felmerült a kérdés, hogy brit, vagy nemzetközi bíróság elé lehet-e állítani az Oszmán Birodalom tisztviselőit, hogyha saját alattvalóik ellen követték el a bűnt? Így a német háborús bűnösök helyzete nem volt azonos a törökökével. Michelle Tusan mindenesetre ezt a kérdést nyitva hagyja. Az ügyben az angolok vezető szerepének gyengülését jelezte, hogy a gyanúsítottak továbbra sem voltak még fogságban, így az egész folyamat lelassult. 1921-ben számon kérték Angliától, hogy miért nem 1919-ben cselekedett, amikor még friss bizonyítékok álltak a rendelkezésükre. Ennek a késedelemnek több oka is volt, Tusan tanulmánya alapján egyet emelnék ki, nevezetesen az „újmédia” szerepét, az ún. atrocitás-filmek megjelenésével.

Az 1919-ben bemutatott *Lelkek árverése* című film hatalmas visszhangot keltett a brit politikai elitben és a közvéleményben. A film egy Aurora Mardiganian nevű örmény lány megpróbáltatásait rekonstruálja igaz történet alapján, kiemelve a deportálás, a nemi erőszak, a bántalmazás, majd a megmenekülés körülményeit. A nézőközönség később tekinthette meg a filmet, első fázisban csak az arról írt kommentárok, kritikák által tárult fel előttük a film megrázó mondanivalója. Több vélemény is kialakult a filmmel kapcsolatban; voltak, akik propagandisztikusnak és manipulatívnek ítélték, amely nagy hatást gyakorol nézőire, így befolyásolva őket, mintegy buzdítva az erőszakra. Sokan kritikával éltek, miszerint inkább a politikai aspektust kellett volna előtérbe helyezni és nem a vallási szempontokat. A film közerkölcsre gyakorolt hatását is bírálták, amelyre a film egy megrázó jelenete adott okot: „A fiatal nő keresztre szögelése jelezte a bűnök vallásos indíttatását, ami háttérbe szorította az erkölcsi és politikai érveket az államilag szponzorált terror ellen.”⁵

Sokak a fentebb említett okokra hivatkozva az „újmédiát” okolták, amiért nem sikerült a népirtást, mint az emberiség ellen elkövetett bűnt elfogadtatni. Természetesen ennek több oka is volt, amelyet a tanulmány sorra vesz. A háborús bűnök vizsgálatakor minden ország saját logikája szerint cselekedett, így a tény, hogy Törökország saját alattvalóival szemben követte el az atrocitásokat, teljesen más kontextusban értelmezhető, mint a németek által, de nem Németország területén elkövetett mészárlások. Anglia törekvése – a tárgyalások kudarcba fulladása miatt – hosszú távon nem bizonyult

5 Uő. 74.

eredményesnek. A fellépésre igazából csak globális hatalma ösztönözte, birodalmi ideológiája adott ehhez táptalajt, ami kevés volt a sikerhez.

Mindenesetre az örmény népirtás mai napig él Anglia emlékezetében. Több száz emlékművet emeltettek az emlékére, például Gladstone egykori otthonában, Walesben. Tusan nyitva hagyja a kérdést, hogy a kollektív emlékezetben miként él tovább – egyáltalán tovább él-e – az örmény népirtás, mindenesetre arra a következtetésre jut, hogy mint történelmi hagyatéék az angol humanitárius birodalmi eszmében tovább fog élni.

Michelle Tusan tanulmánya széles kitekintéssel, ugyanakkor lényegre törően vázolja fel számunkra az örmény népirtás különféle aspektusait. Néhány kérdést megválaszolatlanul hagyva, szinte ösztönöz további kutatások elindítására. Tanulmánya a téma iránt érdeklődők számára kiváló alapot nyújt a jövőbeli munkálatokhoz, akik pedig kíváncsi olvasóként veszik a kezükbe írását, jórészt kielégítő válaszokat kapnak kérdéseikre.

Michelle Tusan: „Crimes against Humanity”: Human Rights, the British Empire, and the Origins of the Response to the Armenian Genocide („Emberiség elleni bűnök”: Emberi jogok, a Brit Birodalom és az örmény népirtásra adott válasz eredete). *American Historical Review* (2014) 119 (1): 47–77. o.

Uzonyi Anita

A XX. századi dunai konföderációs tervek az olasz külpolitikában

Simona Nicolosi történész, gimnáziumi történelem és filozófia szakos tanár, valamint olasz nyelvet és kultúrát tanít külföldieknek. Emellett kiterjedt publikációs tevékenységet is folytat, érdeklődésének homlokterében a Duna-medence története, és a térség felé irányuló olasz külpolitikai lépések állnak. Doktori címét 2010-ben szerezte a római „Sapienza” Egyetemen,¹ értekezésének témáját a XX. századi dunai konföderációs tervekhez való olasz viszony adta. A disszertációt monográfiaként 2013 őszén adták ki.

A munka bevezetőben megfogalmazott célja az, hogy bemutassa az egységes Olaszország² Duna-menti politikáját a XIX. század második felétől a XX. század második feléig, rávilágítva arra, hogy az olasz külpolitikai lépések nem értelmezhetőek a kulturális és gazdasági motivációk figyelembe vétele nélkül. Kutatásai során Nicolosi arra a következtetésre jutott, hogy Olaszország kelet felé irányuló politikájának három fő törekvése volt. A Duna-medence feletti befolyással Olaszország egyrészt összekötő kapocs lehetett volna a Mediterráneum, a keleti térségek és Európa többi része között, másrészt biztosíthatta volna a latin hagyományokat őrző olasz kultúra nemzetközi elismertségét, harmadrészt pedig lehetőség nyílt volna az olasz gazdasági térnyerésre ebben a régióban (19–20.). A Magyar Országos Levéltár Nemzeti Levéltárában, az Olasz Állami Levéltárban – Archivio Centrale dello Stato, ACS – és magánlevéltárakban őrzött iratanyagot figyelembe véve Nicolosi 1947-et, a második világháborút lezáró párizsi békeszerződés évét jelölte meg fordulópontként, mivel véleménye szerint ebben az évben ment végbe fordulat a közép-európai államok politikájában. Olaszország kereste a lehetőséget arra, hogy ezt a váltást saját javára fordíthassa, így közeledni igyekezett a Duna-menti és a balkáni államokhoz (20.).

A tömör, ám lényeges elemeket tartalmazó bevezetőt három nagyobb egység követi, melyek közül az első a Duna-medencéhez fűződő nagyhatal-

1 Università degli Studi di Roma „La Sapienza”

2 Egységes Olaszországról 1861-től beszélhetünk.

mi érdekeket, a második a dunai konföderációs terveket, a harmadik pedig ezek olasz külpolitikájában játszott szerepét mutatja be.

A könyv első egységét a szerző a téma keretbe ágyazásaként a Duna-menti térség földrajzi, gazdasági, kulturális és politikai jellemzőinek bemutatásával kezdi. Bár a Duna-menti államok földrajzi kontinuitása kétségtelen, a régió etnikumainál – más földrajzilag egységes térségekkel ellentétben – semmiféle összetartozás-tudat nem figyelhető meg, aminek oka leginkább az, hogy a több évszázadon át idegen – oszmán és Habsburg – uralom alatt élő népek számára a határok éles elkülönülése identitásképző elemmé vált a XIX. század során. Nicolosi, aki láthatóan jól ismeri a térség viszonyait, a gazdasági jellemzőket illetően arra a következtetésre jutott, hogy a régió e tekintetben feloszthatatlan egységet alkot mint agrárterület. Azonban a történeti-kulturális és a politikai viszonyok meglehetősen eltérnek egymástól a Duna-medence egyes tájegységein, mivel különféle etnikai és vallási csoporthoz tartozó, más-más nyelvcsalád részét képező nyelveket beszélő emberek élnek itt együtt. A határok elkülönítését nehezíti, hogy e népek keveredtek egymással, és az egyazon népcsoportok tagjai nem egy helyütt, hanem szórványokban élnek (25–33.).

A következő két alfejezetben Nicolosi a térséghez fűződő nagyhatalmi érdekeket taglalja. A szerző úgy véli, hogy mivel a Duna-medence Európa közepén található, stratégiai szempontból elkerülhetetlen, hogy az egymással vetélkedő nagyhatalmak befolyásuk alá kívánják vonni a térséget. Ez az érdeklődés különösen az első világháborút követően, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése következtében nőtt meg, s a régió feletti hegemonia elérése érdekében Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország kezdett manőverezni. Nicolosi meglátása szerint a „hagyományos” – azaz a térség iránt már a XIX. században kiemelt figyelmet tanúsító – vetélytársak a gazdasági térnyerést kívánó Nagy-Britannia, és a befolyásának növelését presztízskérdésként kezelő Franciaország voltak. E megállapítás nem teljesen helyénvaló, ugyanis Nagy-Britanniát a XIX. században Közép-Európa csak Európa hatalmi egyensúlyának fenntartása tekintetében érdekelte, ám gazdasági érdekei aligha fűződtek a Duna-menti államokhoz.

Olaszország csak az első világháborút követően figyelt fel a Duna-medencében rejlő gazdasági és politikai lehetőségekre. E – kétségtelenül jelentős – érdekek mellett Nicolosi kiemel egy érdekes tényezőt, nevezetesen azt, hogy a pángermán és pánszláv eszmék – melyek Németország, illetve Oroszország, majd később a Szovjetunió európai túlsúlyát eredményezték volna – már a XIX. század folyamán kezdtek teret nyerni, ami ellentétben állt a többi nagyhatalom érdekeivel, így az ilyesfajta ideológiák gyakorlati

teljesülésének elejét kellett venni. Ezt pedig megelőzéssel lehetett elérni, vagyis azáltal, hogy a nevezett nagyhatalmak befolyás alá vonják a térséget (33–38.). Ennek fényében a Monarchia felbomlása után hamar felmerült – különösen brit és francia körökben – az a gondolat, hogy Közép-Európa államait mégiscsak valamilyen föderáció, vagy konföderáció égisze alatt kellene szövetségre léptetni. Nicolosi röviden és közérthetően magyarázza el a tagállamokat egy új, közös államba vonó föderáció, és a továbbra is különálló államok szövetségét jelentő konföderáció közötti különbséget (38–43.). A szerző a leírtakat ábrákkal is illusztrálja, színesebbé téve az olvasóközönség számára a munkát. A Duna-medence domborzati térképe (44.) a térség stratégiai helyzetének felméréséhez jelent segítséget, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia etnikai sokféleségét bemutató térkép (45.) pedig szemlélteti a főleg nyugati olvasó előtt ismeretlen közép-európai népesedési viszonyokat.

A második nagyobb egységben Nicolosi a Duna-menti térség rendezésével kapcsolatos terveket részletezi, kronologikus sorrendben ismertetve az elképzeléseket. A már a XIX. század folyamán felbukkanó különböző föderációs terveknek két csoportja volt. Az egyikbe tartoztak azok, melyek Közép-Európa államainak egységét a Habsburg Birodalmon belül végzett átalakításokkal képzelték el, a másik csoportot pedig azok alkották, amelyek Habsburg-ellenes szövetséget hoztak volna létre, miután a századot a nemzetiségek függetlenedésének és az önálló nemzetállamok alapításának vágya jellemezte. A birodalmon belüli föderáció híveiként Nicolosi *Eötvös Józsefet*, és a cseh *František Palackýt* említi. Előbbi úgy vélte, hogy a Monarchia népei csak közös erővel képesek kivédeni Oroszország terjeszkedését, utóbbi pedig a dualista berendezkedést egy négy pilléren – német, magyar, északi szláv, déli szláv – nyugvó államalakulattal, föderációval váltotta volna fel. A másik oldalt *Kossuth Lajos* és *Giuseppe Mazzini* képviselték a Habsburg-ellenes tervükkel, melyet közösen dolgoztak ki az 1850-es években. A két hazafi úgy vélte, hogy Közép-Európa nemzetiségeit egy kulturális és jogi egyenlőséget biztosító államban kellene egyesíteni. *Teleki László* olyan föderációs tervvel állt elő, mely szerint egy Balkántól a Baltikumig terjedő szövetséget kellett volna létrehozni, biztosítva a népek közötti együttműködést. Az új államalakulatot egy központi kormány irányította volna, s hivatalos nyelve a magyar lett volna (47–54.).

Nicolosi kiemeli az 1919-es versailles-i békerendszer jelentőségét, melyet kudarcként értékel. Ennek okát a szerző abban a – már korábban is említett – tényben látja, hogy a volt Monarchia egyes népei nem egymástól jól elkülöníthető területeken élnek, ami azt eredményezte, hogy a kialakított

„nemzetállamok” mindegyikének a domináns nemzetől eltérő etnikumú emberek is polgárai lettek, ami feszültségeket szült a későbbiekben. Mint Nicolosi megállapítja, a rendezés másik nagy hibája az volt, hogy létrehozói nem vettek tudomást arról, hogy a vesztes államok nem békét biztosító megoldásként, hanem bosszút követelő kínzásként tekintettek a Párizs környékén aláírt szerződésekre (55–60.).

A két világháború közötti időszakban több kísérlet történt a Duna-menti államok egységbe vonására. Politikai céllal – a status quo megőrzésére – jött létre Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia bilaterális egyezményeken alapuló hálózata, a kisantant, melyet Franciaország hamarosan a védőszárnyai alá vett. A gazdasági érdekektől vezérelt Nagy-Britannia igyekezett visszafogni a francia hegemon törekvéseket az időszakban, Olaszországot pedig érdekein kívül az általa „megcsonkítottnak” vélt győzelem végett elégtétel szerzésének vágya is hajtotta, amikor befolyása alá kívánta vonni a Duna-medencét. Ennek érdekében – az 1925-ös locarnói szerződést követően – *Benito Mussolini* olasz miniszterelnök előállt egy dunai-balkáni együttműködési tervvel (Balkán-Locarno), mely olasz bábáskodás alatt szövetségbe vonta volna Romániát, Bulgáriát és Magyarországot. Ennek látszólagos célja az lett volna, hogy elejét vegye a tagállamok egymással szembeni revíziós követeléseinek, e hivatalos indoklás mögött azonban egy jugoszláv-ellenes blokk létrehozásának vágya lapult. Az 1929-es gazdasági világválság kezelését a Duna-menti államok gazdasági egységbe vonásával képzelték el a nagyhatalmak. Nem maradt adós az ezt szorgalmazó elképzeléssel Olaszország sem, így megszületett az *Iginio Brocchi* olasz gazdasági diplomata nevével fémjelzett terv, mely olasz vezetésű osztrák–magyar blokkot céltzott – azaz, mint Nicolosi megállapítja, Brocchi végeredményben gazdasági alapokon, olasz protektorátus alatt élesztette volna újjá az egykori Osztrák–Magyar Monarchiát. A francia miniszterelnök, *André Tardieu* a kisantant-államok, Ausztria és Magyarország között hozott volna létre kereskedelmi szövetséget, míg Németország saját fennhatósága alatt vonta volna gazdasági egységbe Romániát és Magyarországot (60–69.). Nicolosi mindegyik terv leglényegesebb pontjait tárja az olvasó elé. Ez az okozati viszonyokat remekül feltáró, és a kutatási eredményeket tömören, mégis világosan megfogalmazó elbeszélésmód az egész munkát jellemzi.

Más európai államokban a második világháború alatt is születtek tervek a közép-európai egység kialakítására. Az első terv, mely a Joszif Sztálin, Franklin Delano Rooseveltt és Winston Churchill részvételével zajlott teheráni konferencián (1943. november 28 – december 1.) merült fel, a háború idejére vonta volna közös blokkba a közép-európaiakat. E terv a lengyel

Wladislaw Anderstól származott, aki saját zászlaja alatt kívánta egyesíteni a náciizmus-ellenes csetnikeket, magyarokat és románokat, hogy megfelelő pillanatban csatlakozhassanak a Vörös Hadsereghez. Eközben Magyarországon a háború utáni évekre vonatkozó Duna-menti föderációt célzó terveket dolgoztak ki. *Habsburg Ottó* például az egykori Monarchia területeit vonta volna szövetségbe a dinasztikus és nemzeti érdekek összevonásával. Ez nyilvánvalóan a Habsburg-ház újbóli trónra ültetését jelentette volna, így a tervet csirájában elfojtották. *Eckhardt Tibor* egy Duna-menti uniót tervezett, mely három föderációt foglalt volna magában, amelyek közül az első az egykori Monarchia területeinek többségét, a második a Balkán államait, a harmadik pedig a Baltikumot jelentette volna. A szlovák származású *Milan Hodža* gazdasági föderációt képzelt el a közép-európai államok között. *Eduard Beneš* csehszlovák külügyminiszter kétféle konföderációs tervvel is előállt, az egyik egy csehszlovák–lengyel központú szövetség lett volna, a másik pedig egy görög–jugoszláv összefogás köré tömörítette volna a többi közép-európai államot. Magyarország a tervek mindegyikében helyet kapott (69–76.).

Nicolosi kiemelt szerepet szánt könyvében a nyilas rezsim alatt bécsi főkonzulként tevékenykedő *Vajta Ferenc* föderációs tervekben játszott szerepének, mely kevésbé ismert a magyar közönség előtt. Vajta célja az volt, hogy a háborút követően szovjetellenes dunai konföderációt hozzon létre, melynek alapját az eredetileg náciellenes, majd hamarosan antibolszevikká vált *Intermarium* nevű, londoni székhelyű szervezet adta. Vajta tevékenysége Olaszországban – és így Nicolosi munkájában – azért lehet fontos, mert Vajta Szálasi Ferenc nyilas vezető bukása után Rómában igyekezett letelepedni – itt írta meg a konföderációs tervét taglaló könyvet –, ám náciakat is pártoló ténykedése végett el kellett hagynia Olaszországot. Ezt követően szervezkedését az Amerikai Egyesült Államokban folytatta. Terve szerint a Duna-medence államai gazdasági szövetségre léptek volna, és a konföderáció közös iparosítási törekvései nyomán egy olyan szövetségi rendszer bontakozott volna ki, mely ellensúlyozta volna a Szovjetuniót. Mindez azonban nem valósulhatott meg, mert Közép-Európa a második világháborút követően szovjet befolyási övezetté vált (76–87.). A fejezethez kapcsolt illusztrációk révén az olvasók amellet, hogy láthatnak fényképeket Vajta Ferenc könyvéről és egy róla szóló újságcikkről (90–92.), képet kapnak a Duna-menti térség államainak első világháború utáni határváltozásairól is (88–89.).

A harmadik egység Olaszországra összpontosít, bemutatva az olasz állam Közép-Európa felé irányuló külpolitikai törekvéseit. Valójában ennél

sokkal több tényezőt ismertet, gyakorlatilag pontokba szedi a hidegháborút megelőző évek, és a bipoláris világ éveiben történt legfontosabb eseményeket, melyek Közép-Európára hatással voltak. A térség országai közül Olaszországhoz legközelebb kétségekívül Magyarország és Románia állt, mint nem szláv államok egy szláv többségű területen. Az első világháborút követően azonban Románia kívül került a versailles-i békerendszer revidálását kívánó Olaszország befolyási övezetén, így a két kulcsfontosságú partner közül maradt Magyarország, mint szövetséges. A két világháború között a magyar–olasz kapcsolatok intenzívek voltak, és bár Olaszország 1943 szeptemberében letette a fegyvert és kiugrott a második világháborúból, a háború végét (1945) követően a két állam vezetői ismételten kapcsolataik megerősítésén fáradoztak. 1946. november 9-én kereskedelmi egyezmény aláírására került sor, ily módon a kapcsolatfelvétel gazdasági úton történt. Nicolosi részletezi a megállapodás aláírását megelőző tárgyalásokat, rávilágítva arra, hogy a kölcsönös szándék ellenére nem sikerült gyakorlatban alkalmazható egyezményt nyélbe ütni (93–101.).

A szerző külön alfejezetben taglalja az 1947-ben zajló megbeszélés-sorozatot, melyet eljátszott lehetőségként értékel. A tárgyalásokat *Károlyi Mihály* kezdeményezte, aki 1945 után, a koalíciós években nagyköveti posztot is betöltött. Károlyi 1947 tavaszán a Duna-menti államok közötti kooperáció megteremtésének vágyával érkezett Olaszországba. A megbeszélések során nem esett szó konkrétumokról, így nem történt határozott lépés a két állam között kötendő politikai egyezmény megkötése, vagy a közép-európai államok együttműködése érdekében. Ennek fő okát Nicolosi abban látja, hogy Olaszországot ez idő tájt inkább az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti egyensúlyozás, azaz a két nagyhatalom befolyási övezete alóli kibújás foglalta le, mint Duna-menti pozíciójának megerősítése (101–113.).

1947 végére egyértelművé vált Európa szovjet és amerikai befolyási övezetre osztottsága. Nicolosi taglalja a Magyarországnak is felajánlott Marshall-segély visszautasításának hazánkban is jól ismert körülményeit. Az 1949 és 1989 közötti eseményekről a szerző csak pár sorral emlékezik meg, mivel a szovjet érdekszférába tartozó Magyarország – meglátása szerint – csak az 1980-as években kerül ismét az olasz politikusok érdeklődésének homlokterébe (113–121.). Nicolosi pár mondattal utalhatott volna az 1956-os forradalmat követő, Magyarországnak nyújtott olasz segítségre, mert bár az '56-os események nem tartoznak a föderációs és konföderációs tervek témakörébe, Olaszországban a forradalom is érdeklődésre tartott számot.

1989 után a Szovjetunió befolyása alatt volt közép-európai államoknak lehetőségük nyílt arra, hogy önálló politikát alakítsanak ki. Nicolosi, mint írja, nem kívánta részletekbe menően elemezni az 1989 utáni eseményeket, melyek szerinte nem történtek elég régen ahhoz, hogy objektíven értékelhetően legyenek. Mindazonáltal arra rávilágít a szerző, hogy ő maga két utat lát a szovjet befolyás alól kikerült államok számára. Az egyik utat a bilaterális szerződések, a másikat pedig a nemzetközi együttműködések jelentik. *Gianni De Michelis* akkori olasz külügyminiszter – akivel a szerző, növelve könyve értékét, interjút is készített (143–155.) – az Európai Unióhoz való csatlakozást szorgalmazta ezekben az államokban. Könyve végén Nicolosi röviden vázolja az 1989-től napjainkig tartó eseményeket, mint a volt szovjetizált államok Európai Unióba való belépését, és a Balkánon a közelmúltban zajló háborúkat (129–136.). Elemzése végén a szerző arra a következtetésre jutott, hogy Olaszország Kelet – azaz Közép-Európa és a Balkán – felé irányuló politikai és gazdasági lépéseinek fő célja Olaszország nemzetközi befolyásának növelése volt, melyet nem igazán sikerült elérnie.

A monográfia legvégén található bibliográfia is bizonyítja, hogy Simona Nicolosi jelentős mennyiségű forrásanyagra alapozta munkáját, és jól ismeri a témához kapcsolódó szakirodalmat. A mű végén fellelhető névmutató pedig az olvasó számára könnyíti meg az eligazodást. Mindent összevetve, Nicolosi könyve rendkívül informatív, és a magyarokról még a magyar közönség számára is számtalan újdonságot felvonultató, tudományos, de mégis világos, érthető stílusú megfogalmazással készített munka, mely mind a gazdaság, mind a diplomáciatörténet kutatói számára haszonnal forgatható. Emellett az utóbbi évszázad eseményeinek ok-okozati összefüggéseire kíváncsi olvasókat is megragadhatja.

Simona Nicolosi: Guardando ad Est. La politica estera italiana e i progetti di confederazione danubiana prima e dopo il 1947. (Keletre tekintve. Az olasz külpolitika és a dunai konföderációs tervek 1947 előtt és után.) Roma, Arcane, 2013. 173 o.

Hamerli Petra

A „Lom” hadművelet. Lengyel diverzáns és terrorista támadások Kárpátalján 1938 őszén

Magyarországon a csehszlovák–magyar határkonfliktusokban bevetett szabadcsapatokról számtalan információ áll rendelkezésünkre. Azonban a Lom hadműveletről szinte semmit sem tudunk. Ezt az akciót a lengyel katonai vezetés készítette elő a magyar szabadcsapatok támogatására.

A Lom hadműveletről közölt *Jindřich Marek* cseh hadtörténész tanulmányt a *Historie a vojenství* 2013/4. számában. A lengyelek tevékenysége a Lom hadművelet keretén belül a csehek számára is nagy jelentőségű volt, mivel az akkori csehszlovák területeket érintették az események. Jindřich Marek egyébként a Cseh Hadtörténeti Intézet munkatársa, és elsősorban a XX. századi cseh és szlovák hadtörténettel foglalkozik.

A kutató a tanulmányhoz elsősorban cseh és lengyel levéltári dokumentumokat vizsgált, valamint a témába vágó szakirodalmat is igénybe vette, mind cseh, mind pedig lengyel nyelven. Állítása szerint azonban a témával kapcsolatos cseh levéltári anyagok minimálisak. A lengyel adatok pedig egy 1998-ban Lengyelországban megjelent forrásgyűjteményből származnak, amelyet három lengyel történész szerkesztett. A forrásgyűjteményben a lengyel katonai hírszerzés dokumentumait használták fel. A probléma azonban az, hogy a két világháború közötti lengyel katonai hírszerzés levéltári anyagai Oroszországban vannak – a szovjet hadsereg 1945-ben hadizsákmányként szállította el Moszkvába –, így a közép-európai kutatók számára nehezen hozzáférhetők (26. o.). Az, ami most jelenleg nálunk rendelkezésre áll a témában, ez az 1998-ban megjelent forrásgyűjtemény. A kutató a cseh és a lengyel szempontot is górcső alá veszi a tanulmányában. A cseh részt elsősorban arra a kevés levéltári forrásra alapozza, amely a hazai levéltárakban megtalálható, ezeket kiegészítve a már korábban a témában megjelent cseh szakirodalommal. A lengyel szempontokat pedig a fent említett forráskiadványra és a szintén már publikált lengyel szakirodalomra építi.

Hogy miért is érint minket, magyarokat a Lom tevékenysége? Erre nagyon egyszerű a válasz. Elsősorban azért, mert a lengyel katonai hírszerzés

a Lom hadműveletet a Kárpátalján tevékenykedő magyar szabadcsapatok támogatására szervezte meg és kezdte el.

A két világháború között Lengyelország legfőbb szövetségese Magyarország volt. A magyaroknak és a lengyeleknek is voltak területi követelései Csehszlovákiával szemben, és a régi lengyel–magyar barátság, valamint a hatékonyabb közös együttműködés céljából szükség volt közös lengyel–magyar határra. Természetesen ez csak a fiatal Csehszlovákia rovására jöhetett létre.

A szabadcsapatok már 1938-ban megkezdték diverzáns akcióikat a Felvidék déli részén és Kárpátalján. A lengyel katonai hírszerzés megvizsgálta a lehetőségeket, és arra a következtetésre jutott, hogy a siker érdekében együtt kéne működniük a magyarokkal. A lengyeleknek ezt megelőzően már voltak tapasztalataik a csehekkel vívott partizánharcokban, ugyanis Teschen területén folytattak ilyen és ehhez hasonló akciókat a csehszlovák karhatalmi szervek ellen (27. o.).¹

A lengyel vezérkari főnök 1938. október 7-én adta ki a parancsot a Lom akció megszervezésére, és megkezdésére. Az akció parancsnoka Feliks Ankerstein őrnagy lett (27. o.). A Lom tevékenysége Kárpátaljára korlátozódott, és szóba került egy szorosabb együttműködés a magyar és a lengyel fél között, de erre aztán nem került sor, mivel a lengyel partizánok tevékenysége elsősorban Kárpátalja északi részére, a lengyel határ környékére korlátozódott. A lengyel diverzánsok az első akciót 1938. október 23-án hajtották végre (28. o.). A lengyel partizánok – a tanulmány szerzője elsősorban a terroristák kifejezést használja – tevékenysége eleinte szórólapozásra, a kis településeken csehszlovák ellenes propagandára, és a vasúti hidak, valamint a közlekedési csomópontok felrobbantására és megrongálására korlátozódott. Próbálták kerülni a mindkét oldal számára komoly áldozatokkal járó nagyobb akciókat. A Lom kezdeti szakaszában a csehek a vasúti hidakat kevés emberrel őrizték. A későbbiek folyamán erősítették meg a stratégiai fontosságú infrastrukturális létesítmények őrzését, ahol szükséges volt, ott páncélautók bevetésével is. A kutató által bemutatott források alapján komoly eltérések vannak a szemben álló felek jelentései között az okozott károk tekintetében. A lengyel jelentések néhány esetben felrobbantott hidakról tesznek említést, míg a cseh oldal az említett hidakat csak megrongáltak nyilvánítja.²

1 A lengyelek igényt tartottak Teschenre, de az első világháborút követően a területet Csehszlovákiához csatolták.

2 A Lom kezdeti időszakában a lengyel diverzánsok többsége a civilek közül került ki, akik többnyire nem rendelkeztek komoly műszaki ismeretekkel, amelyek elégségesek pl. egy masszív vasúti hid felrobbantásához. A robbantások csak kisebb károkat okoztak a célpontokban, amelyeket néhány napon belül sikerült kijavítaniuk a cseh hatóságoknak.

A Lom hadművelet lényegében két részre osztható, az első periódus 1938. október 20-tól november elejéig tartott, míg a második periódusa november végéig. A lengyel diverzánsok utolsó akciójára Kárpátalján november 28-án került sor (46. o.).

Az akciók első szakaszában még többnyire gyorsan kiképzett civileket vetettek be, elavult kézifegyverekkel és a vasút- és hidrobbantásokhoz szükséges robbanóanyagokkal. Egy-egy akcióban néhány fős társaságok vettek részt. Ebben az időszakban a bevetett embereket Teschen környékén toborozták, mert az ottaniak jól beszéltek csehül, korábban a csehszlovák hadseregben szolgáltak, tehát ismerték a csehszlovák fegyvereket. Egy komoly hátrányuk volt, mégpedig az, hogy nem ismerték Kárpátalját, egy számukra teljes mértékben ismeretlen terepen kellett partizánharcot vívniuk (28–29. o.).

A második, egyben záró időszakban már többségben voltak a katonák, ez a képzettségükön is látszott. A rajtaütések is sokkal szervezettebb formában zajlottak, mint az első periódusban (38. o.).³ A hadművelet második szakasza sokkal véresebb volt, mint az első, ekkor már főleg a csendőrállomásokat, a határátkelőhelyeket és a postaépületeket támadták a diverzánsok. Ennek okán azonban a lengyel oldalon is több volt a halott és a sebesült. A csehszlovák jelentések sajnos nem tudják pontosan megállapítani a lengyel veszteségeket, mivel a támadók az esetek többségében magukkal vitték a sebesültjeiket és a halottakat is, így a csehszlovák hatóságoknak csak hozzávetőleges adatok álltak rendelkezésükre. A második periódusra már a csehszlovák védelem is felkészültebben várta a támadásokat.

A kutató a tanulmányban röviden bemutatja a Lom hadművelet legfontosabb eseményeit, akcióit. A csehszlovák veszteségeket pontosan meg tudja határozni, mivel azokról fennmaradtak a jelentések, de sajnos a lengyel veszteségeket csak megbecsülni tudja. Az akciók során bevetett lengyel egységek összlétszáma is csak hozzávetőleges, becsült adat. A Lom tevékenységével kapcsolatban érdekes információkat tudhatunk meg egy korabeli csehszlovák jelentésből, amely egy elfogott lengyel diverzáns vallomása alapján készült. A fent említett személy, Marian Pisch az egyik akció során esett csehszlovák fogságba, majd a csehszlovák hatóságok kihallgatták és részletes vallomást csikartak ki belőle. A vallomásában beszámolt a Lom-ba való beszerzéséről, a felkészülésükről, valamint a rájuk bízott feladatokról, és részletesen vázolta a csehszlovák területen végrehajtott tevékenységüket (44–45. o.).

³ A hadművelet vezérkarát áthelyezték Lembergbe, és alárendelték az ottani lengyel VI. hadtestparancsnokságnak.

Jindřich Marek érdekes és mind a két oldal szemszögét bemutató tanulmányt írt a Lom tevékenységéről. Az érintett országokban a Kárpátalján végrehajtott lengyel diverzáns akciók története egy kevésbé ismert szelete a történelmünknek. A kutató tanulmányának a segítségével most egy kis összefoglalót kaphatunk a témában, amely több szempontból is hasznos lehet, mivel bemutatja a témában már megjelent szakirodalmat (lengyel, cseh), valamint hivatkozik a lengyel és a cseh levéltári forrásokra, amelyek ismerete nélkül a további kutatások a témában kizártak lennének. A probléma csak az, hogy az eddig fellelt cseh levéltári források csekélyek, a lengyel levéltári anyagok pedig szintén minimálisak, ha az 1998-ban a lengyelek által kiadott forrásgyűjteményt vesszük alapul. A további kutatásokhoz fontos segítséget nyújthatnának az Oroszországban található lengyel levéltári anyagok. Minket magyarokat a téma egyébként is hatványozottabban érint, és érdeklődést keltő, hiszen a Lom lényegében a magyarok támogatására szerveződött, csupán a számottevőbb együttműködést nem sikerült összehozniuk. Mindezen pozitívumai mellett a kutató a tanulmányban előszeretettel használja a partizánok és diverzáns alakulatok kifejezések helyett a terroristák szakkifejezést, ez pedig egy bizonyos szintű elfogultságot mutat.

Jindřich Marek: Operace „Lom”: Polské diverzní a teroristické útoky na Podkarpatské Rusi na podzim roku 1938 (A „Lom” hadművelet. Lengyel diverzáns és terrorista támadások Kárpátalján 1938 őszén). Historie a vojenství, Ročník LXII, (Číslo 4/2013), 26–47. o.

Bognár István

Helmut Kohl „a fekete óriás”

Napjainkban a németeket talán egyik volt kancellárjuk sem foglalkoztatja annyira, mint Helmut Kohl, hiszen a politikus teljesítményeiről a polgárok igen megosztottan vélekednek. Egyeseknek ő az egység kancellárja, másoknak pedig csak egy hatalomittas számító ember, akinek a neve számos, adományokkal kapcsolatos botrányhoz fűződik. Ezeknek a negatív kicsengése nagyban beárnyékolta a kereszténydemokraták és nem utolsósorban a saját családjá megítélését is. Kétségtelen, hogy Kohl a közelmúlt letűnt időinek zoón politikonja és az NSZK élő történelmi ikonja. Egy olyan személyiségről van szó, aki még ma is

képes erős és heves érzelmeket kiváltani polgártársaiban.

A jeles kereszténydemokrata vezéregyéniség politikai életrajzát *Hans-Peter Schwarz*¹ írta meg 2012-ben. A könyv 1052 oldalt ölel fel és nagyon jól megfogja a karrierista Kohl életútjában a kritikus fordulatokat, ugyanakkor találóan használja a tömör összefoglaló-visszapillantó elemzéseket. A szerző életrajzi-kutatási irányultsága jól látható, de mivel a kormányférfi hallatlanul gyorsan tört felfelé a politikai ranglétrán, ez nem mindig követhető egyszerű tényfeltárással. A kusza szerteágazások ellenére azonban mindez elvezeti a németeket a kettészakított ország sikeres újraegyesítéséhez. Az író kezdetben szimpátiával és szkepticizmussal kevert hozzáállással közelít életrajzi alanya felé, miközben előszeretettel használja az élces utalásokat, a sokkoló megjegyzéseket, és magyarázatait úgy rendezi, hogy

¹ Hans-Peter Schwarz 1934. május 13-án született Lörrachban. Kortárs történészként, publicistaként és politológusként tartják számon Németországban. 1953-ben kezdte el egyetemi tanulmányait a Baselen, de a Sorbonne-ra is áthallgatott. 1954 és 1958 között politológiát, szociológiát, történelmet és német tanulmányokat tanított az Albert Ludwig Egyetemen Freiburgban. Később főállású egyetemi tanár lett a hamburgi, a kölni és a bonni egyetemen. Forrás: <http://www.kas.de/wf/de/71.13460/>, utoljára megnézve: 2014/09/18.

minél élethűbben világítsák meg „az energiával és kezdeményezésekkel át-
itatott” fiatal Kohlt.²

Schwarz³ minden nagyobb fejezet után külön leírja a saját gondolatait, melyekben az 1945 utáni német történelem időszerű alapkérdéseit feszegeti és járja körül. A következő részekről és beszédes alcímekről van szó: „Az 1945 utáni nemzedék és a párt-demokrácia” (I. rész); „A hosszú 1970-es évek Szövetségi Köztársasága „A gazdasági csoda után” (II. rész); „A rövid 1980-as évek (III rész); „A váratlanul győzedelmeskedő magállam” (IV. rész); „Helmut Kohl és a harmadik európai háború utáni rendszer” (V. rész).

A továbbiakban Schwarz a fiatal tisztségviselő szakpolitikai és társadalmi státusváltozásait követi egészen addig, amíg pártpolitikai megfontolások miatt belép a mainzi államhivatalba. Ezek után csak egy lépés választja el a CDU vezetői székétől, hogy aztán 1976-ban már kereszténydemokrata kancellárjelöltként is indulhasson. A szerző szerint a kancellárjelöltség eljutó fiatalember kimagasló politikai teljesítményei is bizonyítják a Kohl erős személyiségében rejlő rengeteg lehetőséget, ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy nagyon hataloméhes emberről van szó. A feltörekvő fiatal Kohl a következő fontosabb politikai jellemzőkkel rendelkezett: határozott talpraesettség, amellyel képes volt kimondottan erős és tartós politikai szövetségeket építeni, minél kevesebb kockázatvállalásra való hajlam, mely képességét olyan helyi bárókkal szemben is sikeresen alkalmazta, mint Rainer Barzel (CDU/CSU frakció vezér) vagy Peter Altmeier (Rheinland-Pfalz-vidéki miniszterelnök). Velük elkerülte a direkt konfrontációt és alulról építkezve támadott rájuk, kívárva azt a megfelelő pillanatot, amikor már a szükséges stratégiai eszközökkel is rendelkezett. Közben Schwarz valójában azt sugallja, hogy Kohl 1976 és 1982 közötti ellenzéki tevékenysége azért volt tele támadó taktikákkal, hogy megalapozza és megfelelően biztosítsa magának a politikai túlélést „a bonni kigyóveremben”. Mindemellett a jövődöbéli kancellárnak sikerült túlélnie a legnagyobb politikai riválisával (Franz-Josef Strauss) vívott bomlasztó csatározásokat, mert „a fekete óriás” megértette a CDU és FDP közötti hosszú távú szövetség jelentőségét és már erre épített.

Schwarz összetett humorérzékről tesz tanúbizonyságot, mely a sorok közötti rejtett üzenetekre is érvényes, miközben szintén fogékony a szellemdús hely-

2 Schwarz, 2012, 150.

3 A történeoszt különösen a következő témakörök érdeklik: kortárs német történelem, szövetségi külügyek és a jelenlegi német politika alakulása, valamint az EU, a nemzetközi rend, a politikai szereplők és pártok viszonya. Schwarz központi kutatási témái közé tartozik Konrad Adenauer és kora, mely számos kiadványban követhető. Az általa megírt két kötetes Adenauer életrajzot alapműként használják Németországban. Forrás: <http://www.kas.de/wf/de/71.13460/>, utoljára meglekintve: 2014/09/15.

zetek találó visszaadására. Mindez úgy történik, hogy közben az olvasó hamar rájön arra, hogy a szerző nem csak e politikai körök jó külső ismerője, hanem igazi bennfentesként, belülről elemzi a bonni központban lezajlott eseményeket. Ehhez társul kitűnő megfigyelőképessége és meglepő fordulatokkal teli eseményfeltáró készsége, ami változatossá teszi az olykor nehézkesé váló, tényekkel teletűzdelt olvasmányt. Minden jel arra mutat, hogy Kohl maga mindig is elismerte Schwarz életrajzírói képességeit, hiszen mindezt már bizonyította Adenauer kapcsán,⁴ de a kancellár nagy ívben kerülte a történezt, mint politikai elemzőt, hiszen tartott az élcelődő stílusától (935–937.).

Az életrajzi részleteken túl, a szerző egy fontos pénzügyi vetületet is megragad: az euró (€) kérdéskörét. Szerinte Kohl euróhoz kötődő politikája olyan elgondolásokon és értékeken alapult, melyek jobban illeszkedtek az általánosabb politikai kivitelezési szerkezetek megteremtéséhez, mint a tényleges közép vagy hosszú távú stratégiákhoz. Valójában Németországgal kapcsolatos rövidtávú tervei sem voltak ténylegesen meghatározva, hiszen az 1980-as évek végén még mindig egyfajta európai államok közti szövetségi rendszerben gondolkodott. Az állam parlamentáris döntések alapján működött volna tovább, melyeket az Európai Parlament hagyott volna jóvá, de az államközösségen belül közös lett volna a bel- és a külügy. Mindez egy kölcsönös és életerős európai szolidaritási elvre és felelősségre épült volna, olyan jellegzetességekkel, amelyekkel a modern és jól szervezett, nemzetileg többségi arányokkal rendelkező nyugati államok már közben rendelkeztek (409–411.).

Schwarz elveti Kohl egyesült európai államokkal kapcsolatos páneurópaihoz hasonlatos elképzelését, melyektől az 1990-es évek során részben magának a kancellárnak is el kellett búcsúznia. Következésképp a szerző szkeptikusan nyilatkozik Kohl azon terveiről, melyek nagymértékben „európásították” volna a német nemzetállamot. Az íróból előbújik ugyanakkor a politikai elemző is, amikor súlyos kritikával illeti a Kohl kancellár és külügyminisztere, Genscher által folytatott csekk-könyv-diplomáciát. Mindez Moszkvába folyó milliárdos kölcsönöket jóváhagyó német-szovjet kölcsönös stratégiát takart azért, hogy cserébe nem hivatalosan jobb legyen a szovjetekkel a német-német kérdésekben való együttműködés. A szerző itt ténylegesen arra a helyzetre és pillanatra utal (1990 májusa), amikor a szovjetek nyugatnémet politikusokkal szembeni érvelése hirtelen átváltott pénzügyi-gazdasági irányba, ami a balti kérdéskör kapcsán körvonalazó-

4 Hans Peter Schwarz: Die Ära Adenauer 1949-1957, Stuttgart/Wiesbaden 1981; Hans Peter Schwarz: Die Ära Adenauer 1957-1963, Stuttgart 1983; Hans Peter Schwarz: Adenauer. Bd. 1: Der Aufstieg, 1876-1952, Stuttgart 1986; Hans Peter Schwarz: Adenauer. Bd. 2: Der Staatsmann, 1952-1967, Stuttgart 1991; Hans Peter Schwarz: Anmerkungen zu Adenauer. München 2004.

dott. Shevardnadze jelezte Kohlnek, hogy a Kremlben ülésező honatyák egyre jobban hajlanak a szovjet gazdaság külföldi pénzügyi megsegítésére, mint valós kényszerlehetőségeire. A kancellár nagyon jól tudta, hogy amennyiben hajlandó pénzbeli, technológiai segítségeket nyújtani Moszkvának, akkor a Gorbacsov-vezetéssel könnyebb dolga lesz a német-német kérdéskör kompromisszumos megoldásában. Ez reálpolitikai döntés volt, hogy elkerülhessék a körvonalazódó balti válságot, és hogy ez ne befolyásolja továbbra is negatívan a német nemzeti érdekeket. Kohl főként arra összpontosított, hogy jó kapcsolatokat építsen ki Gorbacsovval, ezért az NSZK biztosította az 5 billió német márka kölcsönt Moszkvának.⁵

Kohl javasolta Bushnak, hogy az amerikaiak is kövessék a német példát, hiszen félő volt, hogy amennyiben Gorbacsov nem tud beszerezni kellő gazdasági támogatást, úgy belpolitikailag nagymértékben meginoghat a hatalma. Természetesen Kohl szemszögéből főként a német egység veszélyeztetésének a kiküszöbölése volt a pénzpolitika fő mozgatórugója. Mivel Bush elnök ekkor már súlyos belpolitikai nyomás alatt állt, nem engedett a német kérésnek és kijelentette, hogy Washington nem támogatja Moszkvát semmiféle pénzügyi segítséggel, amíg Gorbacsov nem hajlandó teljes külpolitikai irányváltásra Litvániával szemben és nem hajlandó valódi gazdasági reformokat bevezetni a Szovjetunióban. Mindazonáltal e távolságtartó attitűdtől nem volt várható az amerikai-szovjet kapcsolatok javulása. Bush mégis abban reménykedett, hogy az 1990. május 30–31. között megrendezett nagyhatalmi találkozón megszületik az áttörés és a két ország között enyhül majd feszültség. A találkozó tényleg fordulatot hozott mind a német, mind a balti államok kérdésében, s inentől kezdve valamelyest közeledtek az amerikai-szovjet álláspontok is. Az amerikai elnök számításai tehát beváltak anélkül, hogy ők is támogatták volna pénzügyileg Moszkvát. Egy minden részről kinyilvánított hallgatólagos, kölcsönös megértésen alapuló hozzáállás sikeressé tette a májusi találkozót. Amikor Gorbacsov csendesesen rábólintott a német vonal új biztonságpolitikai önrendelkezési intézkedéseire, akkor már látni lehetett, hogy a szovjetek, mint kedvezményezettek felé Németországból kereskedelmi, anyagi és technológiai eszközök jutnak majd Moszkvába. Megegyeztek abban, hogy a kölcsönös kereskedelmi paktumot nyilvánosan is aláírják, miközben átruházzák a dolgot a legfelsőbb német politikai fórumokra, hogy a szovjet kötelezettségek betartásának ellenőrzése után fokozatosan újabb és újabb összegeket hagyjanak jóvá. Mindez magában foglalta, hogy a szovjeteknek vissza kellett vonniuk Vilniusszal kapcsolatos megszorító intéz-

⁵ Kérjük, olvassa el a következő részletet: A Kohl korszak 1982–1998, <http://www.helmut-kohl.de/>, utoljára megejtve: 2014. 08. 21.

kedéseiket, valamint tárgyalásokba kellett kezdeniük az észtekkel, lettekkel és litvánokkal ezen országok függetlenségi törekvései kapcsán. Végül pedig Moszkva arra is kötelezte magát, hogy a Legfelső Szovjettel egy modern ki- és bevándorlási törvénycsomagot is elfogadtat.

Bush és Thatcher komoly garanciákat akartak arra nézve, hogy a balti népeknek immár biztosítva van az önrendelkezési joguk, de Gorbacsov szovjet-orosz felfogásában a megígért szavatosságok semmiképpen sem jelentettek teljes körű függetlenséget a Baltikum számára. Mindkét nagyhatalom politikusainak a retorikáját, mind az amerikaiakét, mind a britekét egyfajta felszínesség mozgatta, mert mindenképpen meg akarták őrizni nemzetközi hitelességüket a világgal szemben. Ezért párhuzamosan más morális princípiumokat is bevitték politikájukba, melyeknek végül inkább csak jelképes színezetük volt. Nem tényleges meggyőződés vezérelte a döntéshozókat abban, hogy tevékenyen védelmezzék a Baltikummal kapcsolatos irányelveket és képletes partnerségi kapcsolatokat. Habár Kohl csekk-könyves diplomáciáját sokan támadták már, az szintén megválaszolatlan kérdés marad, hogy milyen más eszköz lett volna akkor és ott jobban bevethető, hogy hatékonyan belátásra bírja a szovjeteket a német külpolitikai önrendelkezési jogok kapcsán. Egy nagyméretű katonai összeütközés feloldása pedig szintén elképzelhetetlen lett volna masszív anyagi javak bevétele nélkül, nem beszélve az esetleges emberi áldozatokról.⁶

Schwarz újra visszatér egy kortárs témához, vagyis az 1982-83-ban megrekedt fordulathoz, és Johannes Grosst idézi, aki azt állította, hogy ebben az időszakban a CDU csak „mérsékelt szociáldemokrata” fázisban toporzékolt (300.). A továbbiakban a szerző nyíltan támadja Kohlt, mivel hagyta magát elvakítani az 1960-tól egyre jobban feltörő „baloldali Zeitgeist”-től. A kancellár belpolitikája egyfajta egyveleg volt a német gazdaság teljesítőképességébe és a munkaerő hatékonyságába vetett hitből, ellenben jelen volt a szociális rendszer anyagi megcsonkítására való hajlandóság is. Pedig Kohl CDU-ja nyilvánosan is ragaszkodott a nagyvonalú szociális és gazdasági reformcsomagokhoz, hiszen mindez közben már hagyománnyá vált az NSZK keresztény-demokrata orientáltóságú politikai köreiben (300.). Különféle téves gazdaságpolitikai irányelvek befolyásolták a német pragmatistákat és közben Kohl maga is beismerte, hogy az újraegyesített Németország gazdasági nehézségeivel kapcsolatos önbecsapása főként a költségvetés egyes félresikerült értelmezéseihez köthető. Mindez az akkori

6 Összehasonlítás céljából a két bekezdéshez lásd: Hiden, Vahur and Smith (Ed.), 2008, 1–6, 14–17, 101–126, 158–162. Ugyanakkor <http://www.helmut-kohl.de/>, utoljára megtekintve: 2014. 08. 22.

szavazók életszínvonala hirtelen esésének a közvetlen megakadályozására vezethető vissza, amikor a nyugati jóléti állam rendszere teljesen magára vállalta az össznémet egyesítés során keletkező társadalmi és biztosítási költségekkel járó magas terheket.

Schwarz hangsúlyozza az euróhoz, mint működő pénznemhez kapcsolódó francia–német törekvéseket és mindezt az 1980-ban Mitterand és Kohl között folyó egyeztetésekre vezeti vissza, mivel a kancellár hajlandó volt országát ebbe az irányba elmozdítani. A „német atombomba” a márka (DM) volt, és fegyverek helyett ezzel az ütőkártyával a kezében, a kancellár Thatcherrel egyetemben, kilobbizta a pénzpiacok liberalizációját és az európai gazdasági uniónak a további folytatását (430–431.). A szerző szerint Kohl azon döntése, hogy feláldozza az erős német márkát az euróért cserébe, már 1989 ősze előtt formálódott, hiszen olyan országok, mint Franciaország, Olaszország és Spanyolország ekkor közösen gyakoroltak erős külpolitikai nyomást a volt NSZK-ra. Így semmiképpen sem állítható, hogy a német újraegyesítés volt „a meghatározó folyamat” az euró bevezetésében. E kijelentésével a történész és politikai elemző Schwarz egy új irányt jelez, mivel a jelenkorkutatás igazolta, miszerint sem az 1990-es német egység, sem Európa újraszerveződése nem hozható közvetlen kapcsolatba az euró megalkotásával és bevezetésével (480–485.). A szerző úgy gondolja, hogy a globális tőkepiac „angolszász” minta szerinti átalakítása az 1980-as évek egyik mérvadó folyamata volt (478–479.). Kohlt valójában még a régimódi amerikai–német gazdasági iskola alapelvei befolyásolták, és saját álláspontja védekező, védelmező politikai légkörben fejlődött. Ezenbelül különféle óvintézkedések okos becsempészésére törekedett, amelyeket gyors, új és érdekorientált partnerek átcsoportosításával ért el, ezzel is fokozva a német külpolitika védekező jellegét. Mindezt összességében arra használta fel, hogy hazai vonalon gyorsan és hatékonyan előremozdítsa a német újraegyesítési folyamatokat.

Valójában Kohl külügyminisztere, Hans-Dietrich Genscher már 1988-ban pénzügyi egységesítési tervekkel állt elő. Kohl nagyon is tudott e tervekről, és a kezdeti habozás után úgy gondolta, hogy ez mégiscsak jó ötlet lehet, így ezek után a saját projektjeként kezelte a külügyminiszterétől származó ötletet. Mindez már akkor megtörtént, amikor a békés forradalom még el sem kezdődött az NDK-ban. Mindennek ellenére a német–német pénzügyi uniónak komoly ellenlábasai voltak a Pénzügyminisztériumban, a Szövetségi Banknál, de még a Kancelláriai Hivatalban is. A terv ellenszegülői egyszerű, de hatékony stratégiát követtek: megpróbálták minél távolabbi időpontra tolni a közös pénznem bevezetésének tényleges időpontját,

hogy ezzel ellehetetlenítsék ezt az irányt. Végül azonban, ahogy a keletnémet vonalon egyre erősödtek az átláthatatlan politikai cselekmények, ez a francia diplomácia kezébe tolt jó néhány eszközt, akik élve a lehetőséggel, Párizs érdekeinek eleven kilobbizására összpontosítottak, és minden lehetséges oldalról ostromolták Bonnt. A franciák konkrét időpontokat követeltek Bonntól az egységes európai pénznem bevezetésével kapcsolatos közös cselekvésben. Ráadásul az 1989–90-es fordulat kritikusi heteiben Kohl személyesen is meggyőződhetett a francia elnök politikai elszántágáról, és nagyon jól tudta, hogy amennyiben nem keresi az európai ügyben Párizssal az együttműködést, ezzel a német újraegyesítés lehetőségét is veszélyezteti. Ebből is látszik, hogy az ügyes és több szálon futó német-francia kiegyezések nélkül Párizsban meg lett volna az erő az NSZK elszigetelésének megindítására, hiszen már a 2+4 tárgyalások előestéjén nagy volt a félelem Bonn részéről egy esetleges francia vétó beláthatatlan következményeitől. Mindez egy csapásra összeurópai kudarcá változhatott volna.⁷

Schwarz elismeri Kohl történelmi szerepének jelentőségét és leginkább az atlanti stratégia kapcsán hangsúlyozza ezt. Szerinte a politikus ekkor nagyon határozottan tudott fellépni, és valahogy sikerült meggyőznie saját pártját és az egész szövetségi rendszert „az utófégyverkezési döntés végrehajtásáról”, amely az amerikai (Pershing II) rakéták állomásoztatására vonatkozott. Annak ellenére, hogy ekkor már százezres német tüntetések zajlottak ez ellen a védelmi politikai irány ellen (345.). Kohl e döntése sokáig vitatott maradt, és csak évekkel később ismerték el, amikor az 1989-es események idején az amerikai alelnök, George Bush jelezte, hogy megbízik a kancellár német–német politikájában.

Egyértelművé válik, hogy az 1989–1991-es évek csak úgy hemzsegtek a szövevényes taktikai mesterkedésektől mind pártpolitikai, mind külpolitikai vonalon. A történelem e nehéz pillanataiban Kohl fontosabb szövetségesei folyamatosan lemorzsolódtak és végül a kétségbeesés fokozódásával még a legbizalmasabb támogatói is sorra hátat fordítottak neki (491.). Schwarz nyomatékosan állítja, hogy az 1982–83-as „fél-fordulat” esete bizonyítja (326.), hogy Kohl ekkorra már elveszítette eredeti reformeri mivoltát és 1989-ig „félénk óriássá” mutált (928.). Mégis el kell ismerni, hogy az önmagát „Adenauer unokájának” kikiáltó kormányfő példátlan politikai előmenetelben részesült az 1960-as évek közepétől. Kohlnek sikerült összezavarni a CDU honatyáit először a Rajna-vidék Pfalz nevű tartományban, ahol elkezdte pályafutását, majd pedig a szövetségi kormányban,

⁷ Erre a szakaszra vonatkozóan, összehasonlításként lásd: <http://www.helmut-kohl.de/>, utoljára megtekintve: 2014. 08. 23.

mivel senki sem tudott olyan gyorsan rugalmas, formális és informális kapcsolatrendszereket alkotni, mint az ambiciózus kereszténydemokrata „zoón politikón” (142.).

A szerző már amúgy is kritikus a Kohl első kancellársági időszakban elért gazdasági vívmányok elismerése kapcsán, de fölöttébb támadó, amikor a kancellár 1990-es vitatott politikájának méltatásáról ír. A történész szerint „a fekete óriás” mérsékelt reformer volt, akinek kizárólag csak azért sikerült nyeregben maradnia az 1989-90-es változások után, mert megszerzte és megtartotta Gerhard Stoltenberg (pénzügyminiszter) támogatását. Stoltenberg közgazdász kollegáival, Martin Bangemannal (FDP) és Otto Graf Lambsdorffal ütőképes gazdaságpolitikai csapatot épített maga és Kohl köré. Így még 1989 előtt sikeresen közreműködtek az éves szövetségi költségvetés megtervezésében és egyensúlyban tartásában (332–333.).

A szerző kimondja végső ítéletét Kohlra, mivel az euró-válság idején, többszörösen hajlamos volt visszakanyarodni „a reformkritikus etatizmus-hoz” (928.). Az olvasónak az az érzése támad a hatodik kancellárról szóló, ezer oldalt is meghaladó életrajz végére érve, hogy „az egyesített Európa megtervezője” elég „tragikus figura”. Jó szándékai voltak és elég sok jót is véghezvitt, mégis minduntalan „túl jóhiszemű” volt (963.). Mindaddig, amíg minden forrás fel nem lesz dolgozva, az euró története továbbra is vitatott téma marad, és felszínre kerülnek még ismeretlen momentumok. A mai tényállások szerint azonban Schwarz ilyen jellegű észrevételei máris tudományos alapokon nyugszanak. Néhány német polgár a mai napig hajlamos a nosztalgiára, ha a régi jó német márka a téma, és sokan azt gondolják, hogy Kohl európai politikája egyszerűen úgy elnyelte a márkát, mintha sohasem létezett volna. Schwarz azt hiszi, hogy a francia elnök és a köréje csoportosuló gyengébb költségvetésű szoros európai szövetségesei győzték meg az idealisztikus német kancellárt arról, hogy a stabil német fizetőeszközt tegye az „éretlen széleskörű kísérlet” eszközévé. Ez túlságosan kockázatos hosszú távú elhatározás volt, és Kohlnek közben pontosan az euró példáján kellett megtapasztalnia, hogy a németek egyaránt csalódtak az EU-ban, de a közös piacon is (935.).

Schwarz csak a legszükségesebb tényeket árulja el életrajzi alanya személyes életéből. A politikus Kohl szemszögéből nézve a családi ügyek sohasem kaphattak tágabb nyilvánosságot, még akkor sem, ha maga a kancellár szívesen fotóztatta magát közönségkapcsolati célokból. E hozzáállása miatt nagy árat fizetett.⁸ A történész Bismarckhoz hasonlítja Kohlt, akinek

⁸ A részlethez lásd a képgalériákat és videókat: <http://www.helmut-kohl.de/>, utoljára megtekintve 2014.08.25.

hatalomvágya szintén nagyon kihatott magánéletére. Schwarz szerint Bismarckkal ellentétben Kohl inkább polgár volt, aki nyugatias, liberális németként is beállítható. Tény, hogy Kohl nem szerette a hadsereget és mindennemű brutális módszert elvetett. Ösztönözte Németország forradalmi újraegyesülését, és újfajta függetlenedési irányba terelte Európát. Akárcsak elődje, a „vaskancellár”, ő is a világhatalmi játékoknak a középpontjában volt és tökéletesen viszonyult a németek alapítójának atyai szerepköréhez (735–752.). Végül azonban politikai életútja csúcán egyszerűen elveszítette a szövetségesi fölötti hatalmát, pont úgy, ahogyan annak idején Bismarck. Sőt, Bismarck akkoriban a porosz-német államhatalom megtestesítője volt, ezért Schwarz úgy írja le Kohlt, mint az „erős áramlatok reinkarnációját” a modern és pluralisztikus német társadalomban (939.). Kohl munkásságát nagyjából úgy lehet összegezni, mint Adenauerét és Bismarckét a saját korukban, de Schwarz messze áll életrajzi alanya felmagasztalásától. Végül azonban kiderül, hogy mint szerző rokonszenvez vele, sőt azt is elismeri, hogy a kancellár munkássága egyszerűen lenyűgözi őt (937.). Ez a kijelentése nem okoz belső ellentmondást a könyvben, hiszen a szerző szerint egy életrajzírónak valamilyen szinten elfogultnak kell lennie alanyával szemben, illetve minduntalan „pontosságra, együttérzésre és kritikus távolságtartásra kell” törekednie s mindezt egyszerűen. Schwarz így határozza meg saját életrajzi alapfogalmát, ami módszertani reflexióként is felfogható, s amely kizárólag demokratikus politikusokra vonatkozik (943.).

Annak ellenére, hogy a történész tudományosan rendszerez és összege, az életrajznak vannak nagyon szövevényes részei is. Mindemellet az EU kialakulását a szerző jegyzetekben, magyarázatokban és hivatkozásokban párhuzamosan futtatja a főtémák mentén. A narratíva olyan, mintha az olvasó egyik élő történetből esne a másikba, és a csipős megjegyzésektől kezdve a különböző ritka forrásokig sok minden megtalálható a könyvben. Schwarz eszmefuttatásai mindenképpen történelmieks és érdekesek, mivel a legtöbb alapgondolat a korabeli alanyok eszmevilágából eredeztethető. Érdekes, hogy az Adenaueréről írt életrajzában nincsenek párhuzamosan futó jelenkor-történeti referenciák. A Kohlról írt életrajz viszont tele van a szerző világosan megfogalmazott gondolataival, melyek nagyrészt Németország jelenkor-történetéhez fűződnek.

Hans-Peter Schwarz: Helmut Kohl. Eine politische Biographie (Helmut Kohl. Egy politikus életrajza). DVA. 2012, München, 1056 o.

Eperjesi Zoltán